

«SDU University» мекемесі
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

«Қорғауға жіберілді»
Тілдік білім беру кафедрасының меңгерушісі
А.Ногайбаева
маусым

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

7M01701 – «Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Орындаған:

«7M01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті»
Білім беру бағдарламасының
2- курс магистранты

Сағынғанова

Магистранттың қолы

Сағынғанова Гауһар

Ғылыми жетекші:
PhD ассист.проф

Отарбаева

Жетекшінің қолы

Отарбаева Фазиза

Қаскелең, 2025

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

ӘОЖ 372.882

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

**Қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді орта мектепте
оқыту әдістемесі**

7М01701 – Қазақ тілі және әдебиеті мамандығы бойынша

Сағынғанова Гауһар

Қаскелең, 2025

СДУ УНИВЕРСИТЕТІ
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

«Қорғауға жіберілді»
Тілдік білім беру кафедрасының меңгерушісі
_____ А.Ноғайбаева
« _____ » _____

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

7M01701 – «Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы

Орындаған:

«7M01701 – Қазақ тілі және әдебиеті»

Білім беру бағдарламасының

2- курс магистранты

_____ Сағынғанова Гауһар
Магистранттың қолы

Ғылыми жетекші:

PhD ассист.проф

_____ Отарбаева Ғазиза
Жетекшінің қолы

Қаскелең, 2025

АННОТАЦИЯ

Зерттеу жұмысының тақырыбы: Қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді орта мектепте оқыту әдістемесі

Жұмыстың құрылымы: Зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан (тараушалардан), қорытынды және пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Зерттеу жұмысының көлемі: Зерттеу жұмысы 61 бет, 5 кесте, 2 суреттен тұрады. Зерттеу барысында 51 әдебиет қаралды.

Кілт сөздер: Архетип, архетиптік бейне, архетиптік сюжет, оқыту әдісі, мәдениетаралық байланыс.

Зерттеу жұмысының бірінші бөлімінде архетиптік бейнелер мен сюжеттердің теориялық және әдіснамалық негіздері қарастырылды. Архетип ұғымының философиялық, психологиялық бастаулары ашылып, әсіресе К.Г.Юнгтің архетиптер жүйесі (анима, анимус, көлеңке, дана, т.б.) әдеби шығармалармен байланысты талданды. Әдебиеттегі көркем бейне мен сюжеттік құрылымдарды архетиптік тұрғыдан танудың маңызы сипатталып, қазақ және әлем әдебиетіндегі дәстүрлі архетиптердің көрініс формалары мен функциялары нақты мысалдар арқылы сараланды. Сонымен қатар, архетиптік құрылымдарды оқытудың философиялық және педагогикалық негіздері анықталып, олардың орта мектеп оқушыларының дүниетанымын, сыни ойлауын және рухани-эстетикалық қабілеттерін дамытудағы әлеуеті дәйектелді.

Зерттеу жұмысының екінші бөлімінде қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді орта мектепте оқытудың әдістемелік негіздері қарастырылды. Оқыту барысында қолдануға болатын тиімді әдістер ретінде герменевтикалық талдау, салыстырмалы әдебиет тәсілі, интерактивті технологиялар, рөлдік ойын және ақылдың алты қалпағы ұсынылды. Сонымен қатар, жүргізілген педагогикалық эксперимент арқылы бұл әдістеменің оқушылардың әдеби-когнитивтік қабілеттерін, рухани-эстетикалық танымын дамытуда жоғары нәтижеге жеткізетіні дәлелденді.

Зерттеу жұмысының қорытынды бөлімінде жүргізілген зерттеу нәтижесінде архетиптік бейнелер мен сюжеттерді орта мектепте оқытудың ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздері айқындалып, әдеби білім мазмұнын тереңдетудің тиімді жолдары ұсынылды. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері әдебиет сабағында оқушылардың ұлттық дүниетанымын кеңейтіп, көркем мәтінді терең түсінуіне, сондай-ақ рухани-этикалық құндылықтарды бойына сіңіруіне мүмкіндік береді. Ұсынылған әдістемелік модель мұғалімдер үшін практикалық құрал ретінде қолдануға жарамды.

АННОТАЦИЯ

Тема диссертационной работы: *Методика преподавания архетипических образов и сюжетов в казахской литературе в средней школе*

Структура диссертационной работы: исследование состоит из введения, двух глав (с подразделами), заключения и списка использованной литературы.

Объем работы: 61 страница, содержит 5 таблиц и 2 иллюстрации. В ходе исследования было изучено 51 научный источник.

Ключевые слова: архетип, архетипический образ, архетипический сюжет, метод преподавания, межкультурная связь.

В первой главе диссертационной работы рассмотрены теоретические и методологические основы архетипических образов и сюжетов. Раскрыта философская и психологическая сущность понятия архетипа, в частности проанализирована система архетипов К. Г. Юнга (анима, анимус, тень, мудрец и др.) в связи с литературными произведениями. Подчёркнута значимость архетипического подхода в восприятии художественных образов и сюжетных структур, выявлены формы проявления и функции традиционных архетипов в казахской и мировой литературе. Также обоснованы философские и педагогические основы преподавания архетипов, их потенциал в развитии мировоззрения, критического мышления и духовно-эстетических способностей учащихся средней школы.

Во второй главе диссертационной работы представлены методические основы преподавания архетипических образов и сюжетов казахской литературы в средней школе. Предложены эффективные методы обучения, такие как герменевтический анализ, метод сравнительной литературы, интерактивные технологии, ролевые игры и метод «Шесть шляп мышления». Кроме того, педагогический эксперимент, проведённый в рамках исследования, подтвердил, что предложенная методика способствует развитию литературно-когнитивных способностей, эстетического восприятия и духовного мышления школьников.

В заключительной части диссертационной работы определены научно-теоретические и методические основы преподавания архетипических образов и сюжетов в школе, предложены эффективные пути углубления содержания литературного образования. Полученные результаты способствуют расширению национального мировоззрения учащихся, глубокому восприятию художественного текста и формированию нравственно-этических ценностей. Предложенная методическая модель может быть использована как практический инструмент в работе учителей казахского языка и литературы.

ABSTRACT

Topic of the dissertation: Methodology for teaching archetypal images and plots in kazakh literature in secondary school

Structure of the dissertation: the research consists of an introduction, two main chapters (with sub-sections), a conclusion, and a list of references.

Volume of the dissertation: 61 pages, including 5 tables and 2 figures. A total of 51 academic sources were reviewed during the research.

Keywords: archetype, archetypal image, archetypal plot, teaching methodology, intercultural connection.

In the first chapter of the dissertation explores the theoretical and methodological foundations of archetypal images and plots. The philosophical and psychological origins of the archetype concept are examined, with a particular focus on C.G. Jung's system of archetypes (anima, animus, shadow, wise old man, etc.) in connection with literary works. The importance of understanding literary images and plot structures from an archetypal perspective is emphasized, and traditional archetypes in kazakh and world literature are analyzed through concrete examples. Additionally, the philosophical and pedagogical basis for teaching archetypes in school is discussed, highlighting their potential to enhance students' worldview, critical thinking, and spiritual-aesthetic development.

In the second chapter of the dissertation presents methodological foundations for teaching archetypal images and plots in kazakh literature in secondary school. Effective instructional methods such as hermeneutic analysis, comparative literature approach, interactive technologies, role-playing, and the "Six Thinking Hats" technique are suggested. Furthermore, a pedagogical experiment demonstrated the effectiveness of the proposed methodology in enhancing students' literary-cognitive abilities, aesthetic perception, and spiritual thinking.

In the final chapter of the dissertation the study identifies the theoretical and methodological foundations for teaching archetypal images and plots in secondary education and proposes effective ways to deepen literary content. The findings contribute to expanding students' national worldview, fostering deeper comprehension of literary texts, and instilling ethical and spiritual values. The proposed methodological model serves as a practical tool for kazakh language and literature teachers.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	3
1 АРХЕТИПТІК БЕЙНЕЛЕР МЕН СЮЖЕТТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ - ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	5
1.1 Әдебиеттегі архетиптер: түсінігі және классификациясы.....	5
1.2 Көркем бейне мен сюжет құрудағы архетиптердің рөлі.....	17
1.3 Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың философиялық негіздері.....	25
2 ОРТА МЕКТЕПТЕ АРХЕТИПТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.....	32
2.1 Қазақ әдебиетіндегі образдар мен сюжеттерді архетиптік аспектіден талдау.....	32
2.2 Қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың тиімді әдістері.....	39
2.3 Қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту бойынша жүргізілген эксперимент барысы мен нәтижесі	53
ҚОРЫТЫНДЫ.....	63
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	65

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы.

Қазіргі заманғы білім беру жүйесінде оқушылардың әдеби-эстетикалық талғамын қалыптастыру, олардың ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттыру және әлемдік әдеби үдерістермен сабақтастыра отырып, кең ауқымды дүниетанымын қалыптастыру басты міндеттердің бірі болып отыр. Әдеби шығармаларды архетиптік аспектіден талдау – көркем мәтіннің терең құрылымын, символдық мағынасын және ондағы жалпыадамзаттық құндылықтарды түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы оқушы тек оқиға желісін түсініп қана қоймай, шығарманың мазмұны мен идеясының астарында жатқан мәдени-рухани қабаттарды ұғынуға үйренеді. Әсіресе жоғары сынып оқушыларына арналған қазақ әдебиеті сабақтарында архетиптік бейнелер мен сюжеттік құрылымдарды салыстырмалы әдебиеттану әдісі арқылы оқыту – олардың сын тұрғысынан ойлау қабілетін дамытып, ұлттық және жалпыадамзаттық дүниетанымын кеңейтуге ықпал етеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Қазіргі мектеп оқулығы мазмұнына енген көптеген көркем шығармаларда архетиптік мазмұн терең көрініс табады. Алайда бұл архетиптерді оқушыларға терең талдатып, символдық-мәдени мағынасын ашу әдістемесі әлі де жүйеленіп болған жоқ. Осы тұрғыда әдебиет сабағында архетиптік бейнелерді оқытудың заманауи әдістерін, әсіресе салыстырмалы талдау әдісін қолдану – білім мазмұны мен әдіснамасының жаңаруына сай келеді. Оқушы белгілі бір архетипті қазақ әдебиетіндегі және шетел әдебиетіндегі мысалдармен салыстыру арқылы оны тереңірек түсіне бастайды. Бұл олардың тек ұлттық әдебиетке емес, жалпы әлемдік әдеби үдеріс пен мәдени кеңістікке бейімделуіне жол ашады. Сонымен қатар, бұл тақырыптың өзектілігі архетиптер теориясының бүгінгі әдеби-мәдени ғылымдағы орнымен, сондай-ақ мектептік білім мазмұнында гуманистік құндылықтарды интеграциялау қажеттілігімен байланысты.

Зерттеу нысаны. Жалпы білім беретін мектептің 7-10 сыныптарына арналған қазақ әдебиеті сабақтарында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту үдерісі.

Зерттеу болжамы. Егер қазақ әдебиеті сабағында архетиптік бейнелер мен сюжеттік құрылымдарды салыстырмалы әдебиет әдісі арқылы жүйелі түрде оқыту жолға қойылса, онда оқушылардың көркем мәтінді қабылдауы, сын тұрғысынан ойлау қабілеті және рухани-этикалық құндылықтарды түсіну деңгейі артады.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Орта мектепте архетиптік бейнелер мен сюжеттерді анықтау және оны оқыту әдістемесін негіздеу.

Зерттеу жұмысының міндеттері.

- Архетип теориясының әдеби-ғылыми негіздерін талдау;
- Қазақ әдебиетіндегі негізгі архетиптік бейнелер мен сюжеттерді анықтау;

– 7–10-сыныптарға арналған шетел әдебиеті шығармаларынан архетиптік үлгілерді таңдау;

– Әдебиет сабағында архетиптерді оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін жүйелеу (герменевтикалық, интерактивті технологиялар, салыстырмалы талдау, ақылдың алты қалпағы, рөлдік ойын);

– Қазақ және шетел әдебиетінің архетиптік ұқсастықтарын салыстыра отырып, оқу процесінде қолдану жолдарын көрсету;

– Эксперименттік жұмыс арқылы әдістеменің тиімділігін анықтау.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы.

– Орта мектеп оқушыларына архетиптерді оқытуда тиімді әдістер (интерактивті платформа, рөлдік ойын, "Ақылдың алты қалпағы", салыстырмалы тәсіл) интеграцияланып, тәжірибелік-эксперимент арқылы тиімділігі дәлелденді.

– Қазақ және шетел әдебиетіндегі архетиптік ұқсастықтар негізінде оқушылардың сыни ойлауын, мәдениетаралық түсінігін, ұлттық құндылыққа көзқарасын қалыптастыру жолдары ұсынылды (мысалы, «Қыз Жібек» – «Ромео мен Джульетта», «Батыр Баян» – «Отелло», Абай – Дамблдор)

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңыздылығы.

Теориялық тұрғыда зерттеу жұмысында архетиптік әдеби теорияны мектеп бағдарламасындағы әдеби біліммен ұштастыру жолдары көрсетілді. Практикалық тұрғыда зерттеу нәтижесінде жасалған әдістемелік ұсыныстар мен салыстырмалы тапсырмалар мұғалімдердің күнделікті тәжірибесінде пайдалануға жарамды құрал бола алады. Сонымен қатар, бұл зерттеу оқушылардың әдебиетке қызығушылығын арттырып, ұлттық рух пен адамзаттық гуманизмді ұштастыруға септігін тигізеді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі қағидалар.

1. Архетиптік бейнелер мен сюжеттерді оқытудың әдістемелік негізін салыстырмалы әдебиеттану және герменевтикалық тәсілдермен байыту – оқу үдерісінің танымдық тереңдігін арттырып, оқушылардың мәтінге деген аналитикалық көзқарасын қалыптастырады.

Бұл қағида қазіргі әдебиетті оқытуда маңызды, себебі архетиптік бейнелер мен құрылымдар – адамзат санасының терең қабаттарынан бастау алатын, ұжымдық бейсанамен байланысты мәдени-рухани кодтар. Оларды танып-білу тек мәтін мазмұнын меңгеру емес, оның астарлы символикасын түсіну, адамзат тарихы мен танымындағы ортақ құндылықтарды сезіне алу дегенді білдіреді. Герменевтикалық әдіс мәтінді терең талдауға, символдық мағыналарды интерпретациялауға бағытталады, ал салыстырмалы әдебиеттану тәсілі бұл мағыналарды түрлі мәдениет пен әдеби дәстүр тұрғысынан салыстыра саралауға мүмкіндік береді. Осы тәсілдердің үйлесімді қолданылуы оқушыны көркем мәтінді үстірт оқудан терең ұғынуға жетелейді.

2. Қазақ және шетел әдебиетіндегі архетиптерді салыстыра отырып талдау – оқушының мәдениаралық ойлауын дамытып, тарихи, әдеби, этикалық таным көкжиегін кеңейтеді. Салыстырмалы талдау арқылы оқушылар бір жағынан

қазақ әдебиетінің бай мазмұнын, ұлттық құндылықтарын түсініп, өз мәдени мұрасына деген мақтанш сезімін қалыптастырады, екінші жағынан, әлемдік әдебиеттегі ұқсас құрылымдар мен бейнелерді көріп, ортақ адамзаттық мәселелер мен идеяларға көз жеткізеді. Мәселен, «Қобыланды батыр» мен «Одиссея» шығармаларындағы қаһармандық сапар архетипін, немесе «Қыз Жібек» пен «Ромео мен Джульеттадағы» трагедиялық махаббат бейнелерін салыстыру – оқушыларға мәдени контекстер арасындағы айырмашылық пен ұқсастықты талдауға мүмкіндік береді. Бұл оларды біржақты ұлттық пайымдаудан ашық ойлауға, толеранттылыққа, көпмәдениетті көзқарас қалыптастыруға бағыттайды.

3. Орта мектеп оқушыларына архетиптік құрылымдар мен бейнелерді жүйелі әрі жас ерекшелігіне сай түсіндіру – олардың адамгершілік, эстетикалық және сыни ойлау қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Архетиптер оқушылардың дүниетанымдық, эмоциялық және рухани дамуына әсер ететін көркемдік құрал ғана емес, олар арқылы тұлғалық және моральдық ұстанымдардың негізі де қаланады. Мысалы, батыр архетипі – батылдық пен жауапкершілікке, дана ұстаз архетипі – білім мен тәрбиеге деген құрметке тәрбиелейді. Аталған архетиптерді түсіндіру барысында оқушы өз өмірлік тәжірибесімен байланыстырып, ішкі рефлексия жасап, жеке пікір қалыптастыруға үйренеді. Сонымен қатар, бұл тәсіл көркемдік қабылдау қабілетін арттырып, әдеби талдауға деген қызығушылығын оятады. Эстетикалық сезім мен рухани ойлау қабілетінің дамуы – қазіргі білім беру жүйесіндегі тұлғалық дамудың негізгі көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негіздерін айқындап, теориялық тұрғыда дәйектеуде көрнекті әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулері мен көркем әдебиет пен ақын-жазушылар шығармашылығының тұлға қалыптастырудағы өзіндік үлесі дәйектелген монографиялық еңбектері, халық педагогикасындағы жетекші ұстанымдар мен оқытудың жаңаша идеялары басшылыққа алынды. Атап айтатын болсақ, әдебиеттану бағытындағы М. Әуезов [2], Қ. Жұмалиев [3], З. Қабдолов [4], Р. Бердібаев [5], М. Атымұмов [6], Т. Кәкішев [7], С. Қирабаев [8], Р. Нұрғали [9], Ж. Дәдебаев [10], Қ. Әбдешұлы [11], Б. Майтанов [12], З. Бисенғали [13], С. Негимов [14], А. Исмақова [15], Т. Рахымжанов [16], Ә. Бөпежанова [17], тағы басқалардың зерттеулеріндегі ой-тұжырымдарға сүйенсек, педагогикада Т.Тәжібаев[18], Қ.Жарықбаев[19], Қ.Бөлеев[20], М.Көккөзова[21], А.Құдиярова[22], М.Ахметова[23], Қ.Ыбырайымжанов[24], Т.Әлсатов[25], С.Қалиев[26], С.Ұзақбаева[27], М.Абдукаримов [28], М.Елубаева[29], М.Түсіпбекова[30], Ж.Бекмағамбетов[31], М.Жұбанова [32], К.Құнантаева[33], Н.Абишева[34], т.б. зерттеулеріндегі басшылыққа алынған әдіс-тәсілдерінен үйрендік. Сондай-ақ, А.Байтұрсынұлының теориялық ұғым-түсініктерін әлемдік контексте талдауда алыс-жақын шетел ғалымдары, т.б. ой-пікірлері арқылы дәйектедік.

Зерттеудің әдіс-тәсілдері. Зерттеу тақырыбына қатысты герментевтикалық, технологиялық, ақылдың алты қалпағы, рөлдік ойындар, салыстырмалы әдістері қолданылды.

Зерттеудің байқаудан, сыннан өтуі, тәжірибеге енгізілуі. Магистрлік диссертациялық жұмыстың теориялық мәні мен мазмұнының тұжырымдары республикалық журналда мақала түрінде жарияланып, республикалық ғылыми-теориялық конференцияларда тыңдалды.

Зерттеу жұмысының құрылымы кіріспе, негізгі екі тараудан, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1 АРХЕТИПТІК БЕЙНЕЛЕР МЕН СЮЖЕТТЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Әдебиеттегі архетиптер: түсінігі және классификациясы

Әдебиет – адамзаттың мәдени-рухани болмысын бейнелейтін өнер түрі. Көркем шығармаларда архетиптер ұжымдық бейсаналықтың бір бөлігі ретінде түрлі образдар мен мотивтер арқылы көрініс табады. Юнг теориясына сәйкес, архетиптер – адам психикасының терең құрылымдық элементтері, олар уақыт пен кеңістік шеңберінен тыс, барлық халықтардың мифологиясы мен әдебиетінде қайталанып отырады. Архетиптер тарихи, мифологиялық және әдеби контексте әртүрлі рөл атқарады, сондықтан олардың бейнеленуін әдеби туындылар арқылы талдау маңызды.

Архетип түсінігі көркем шығармашылық саласына психоанализден енген. Бұл ұғымды алғаш ғылыми айналымға енгізген аналитикалық психологияның негізін қалаушылардың бірі, швейцариялық психолог Карл Густав Юнг. Ол психиатрия және психоанализ саласында жүргізген зерттеулерінде архетиптік бейнелердің адам санасы мен бейсаналы құрылымында қалай көрініс табатынын анықтауға тырысты. Юнг архетиптерді адам психикасындағы динамикалық бейнелер ретінде сипаттайды [1, 36 б].

Аналитикалық психологиядағы архетип ұғымының негізін қалаған Карл Густав Юнг оларды адамзаттың ұжымдық бейсаналығында сақталатын алғашқы әмбебап бейнелер деп сипаттады. Юнгтің пікірінше, архетиптер белгілі бір формасы жоқ, бірақ олар әдеби шығармаларда тұрақты бейнелер, символдар мен мотивтер арқылы беріледі.

Аналитикалық психологияда Юнгтің архетиптерге қатысты көзқарасын қолдайтын дәстүрлі бағыт бар. Бұл көзқарас архетиптердің биологиялық негізге ие екендігін айтады, яғни олар инстинкттер немесе мінез-құлық үлгілері ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, бұл архетиптердің генетикалық түрде берілетіндігімен байланыстырылады.

Юнг архетиптерді адамның психикалық және биологиялық құрылымын байланыстыратын негізгі фактор ретінде қарастырды. Олар жеке деңгейде кешендер арқылы, ал ұжымдық деңгейде тұтас мәдениеттердің сипаттамалары ретінде көрінеді. Юнгтің пікірінше, әрбір дәуір өзінің архетиптерінің мәнін қайтадан түсінуі керек, өйткені оларды елемеу психологиялық мәселелерге әкелуі мүмкін: «Біз архетиптік негіздерімізден үзілсек, неврозға ұшырауымыз мүмкін» [2, 54 б].

Архетипті адам психологиясында қалай көрінетінін түсіндіру мақсатында ғалым көркем әдебиеттегі кейіпкерлердің образдарын алды. Соның ішінде Федор Достоевскийдің шығармашылығын архетиптік бейнелердің бай қайнары ретінде қарастырып, олар адам психикасының терең қабаттарын бейнелейтінін атап өтті. Ол әсіресе «Идиот» романын зерттеп, онда ұжымдық бейсананың негізгі архетиптік құрылымдары бар екенін айтты. Юнгтің пікірінше, ұлы әдеби

шығармалар тек автордың жеке тәжірибесін ғана емес, сонымен қатар саналы және бейсаналы деңгейлер арасындағы байланысты көрсетіп, әртүрлі мәдениеттер мен тарихи кезеңдерде қайталанатын әмбебап психологиялық заңдылықтарды ашады [3].

«Идиот» романында басты кейіпкер – князь Лев Николаевич Мышкин бейнесі ерекше орын алады. Юнг бұл кейіпкерді құтқарушы немесе messiандық архетип тұрғысынан қарастырды. Аналитикалық психологияда құтқарушы архетипі адамзатқа мейірімділік пен рухани тазалық әкелетін тұлғаның бейнесі. Мышкин абсолюттік ізгіліктің тасымалдаушысы ретінде осы архетипті бейнелейді. Алайда оның тағдыры бұл мінсіз идеалдың шынайы өмірге сай келмейтінін көрсетеді. Юнг атап өткендей, messiандық кейіпкерлер көбінесе трагедиялық тағдырға ие болады, өйткені қоғам шексіз ізгілікті қабылдауға дайын емес, нәтижесінде мұндай тұлғалар жиі шеттетіліп немесе жойылып кетеді. Осылайша, Мышкиннің қайғылы тағдыры рухани идеал мен өмірлік шындық арасындағы мәңгілік қақтығысты бейнелейді.

Романда құтқарушы архетипінен басқа, Юнгтің бейсананың көлеңкелі аспектілері туралы тұжырымдамасымен байланысты архетиптік құрылымдар да бар. Юнгтің теориясына сәйкес, көлеңке – бұл санамен қабылданбайтын және бейсаналыққа ығыстырылған тұлғаның қырлары. «Идиот» шығармасында бұл құрылым Парфен Рогожин мен Настасья Филипповнаның бейнелерінде көрінеді. Рогожин – иррационалды күштер мен ішкі деструктивті импульстердің тасымалдаушысы, ол Мышкинге толықтай қарама-қарсы сипатта болғанымен, екеуінің арасында күрделі психологиялық байланыс бар. Мышкин Рогожинге деген тартымдылық пен қорқынышты бірдей сезінеді, бұл оның өз көлеңкесін бейсаналы түрде тануының белгісі. Настасья Филипповна, өз кезегінде, анима архетипін және өзін-өзі құрбан етуге бейім әйел бейнесін біріктіретін кейіпкер ретінде көрінеді. Юнгтің пікірінше, әдебиеттегі анима бейнелері көбінесе саналы және бейсаналы деңгейлер арасындағы делдал ретінде әрекет етеді, бұл кейіпкерді ішкі трансформацияға итермелейді.

Романды юнгиандық талдау тұрғысынан қарастырғанда, басты назар Мышкиннің психологиялық қақтығысына аударылады. Ол жоғары моральдық идеяның тасымалдаушысы бола отырып, оны шынайы өмірмен сәйкестендіре алмайды, бұл оның психикалық күйреуіне әкеледі. Юнг бұл процесті индивидуация ұғымымен байланыстырды, ол тұлғаның тұтастығына жету жолы ретінде қарастырылады және адам ішкі қайшылықтарын түсініп, көлеңкелі жақтарын біріктіргенде ғана жүзеге асады. Алайда Мышкин тек жағымды образ болғандықтан ол бұл интеграцияны жүзеге асыра алмайды. Осы тұрғыдан алғанда, оның тағдыры құтқарушы архетипімен шектен тыс сәйкестендіру тұлғаның дезинтеграциясына әкелетінін көрсететін мысал ретінде қарастырылады.

Юнг сонымен қатар романдағы мифологиялық мотивтерге назар аударды. Мышкиннің тағдырын көптеген архаикалық мифологиялық жүйелердегі құрбандыққа шалынатын кейіпкерлермен салыстыруға болады. Оның қайғылы

соңы ритуалдық құрбандық мотивін еске түсіреді, онда қасиетті немесе құдайлық бастауды тасымалдаушы әлемді тазарту немесе трансформациялау мақсатында құрбан етіледі. Бұл түсіндіру юнгиандық көзқарасқа сәйкес келеді, өйткені Юнг архетиптік бейнелердің әдебиетте көрініс табуы ұжымдық бейсананың терең құрылымдарына негізделген және олар адамзат тәжірибесінің әмбебап үлгілерін білдіреді деп санаған.

Осылайша бір шығарманы талдаудың нәтижесінде ғалым архетиптің негізгі 7 түрін көрсетеді.

Кесте 1 - Карл Юнг сипаттаған архетип түрлері

Архетип атауы	Мағынасы
«Анима»	Ер адамдағы «әйелдің» ішкі даралығы мен физикалық және рухани көрінісі
«Анимус»	Әйел адамдағы «еркетің» ішкі даралығы мен физикалық және рухани көрінісі
«Персона»	Адамның әлеуметтік рөлі
«Көлеңке»	Адамның ішіндегі қараңғы ойлар
«Мен»	Адамның ішкі ізденісі
«Дана» «Көреген»	Адамның ішіндегі ізгі ниет, мейірімділік
«Құдай» «Тәңірі»	Психикалық шындықты түпкілікті жүзеге асыру

1. «Анима» – ер адамның психикасында кездесетін әйелдік бастау. Юнгтің теориясы бойынша, бұл архетип ер адамның бейсанасында жинақталған әйелдік қасиеттерді, эмоционалдық, интуитивтілік және шығармашылық қабілеттерді білдіреді. Әдебиетте «анима» архетипі нәзіктік пен рухани үйлесімділікті бейнелейтін әйел кейіпкерлерінде көрініс табады.

Мысалы, Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасындағы Шеше әйел (анима) образы – дана әйелдің ер адамға бағыт-бағдар беруін бейнелейді [4]. Уильям Шекспирдің «Гамлет» трагедиясындағы Офелия – нәзіктік пен сезімталдықтың көрінісі ретінде анима архетипіне сәйкес келеді [5].

2. «Анимус» – әйел адамның бейсанасында қалыптасқан еркектік бастау. Ол рационалдық, логикалық ойлау, ерік-жігер және көшбасшылық қасиеттерді білдіреді. Юнгтің тұжырымы бойынша, бұл архетип әйелдің психикасында ер адамдарға тән сипаттарды бейсаналық деңгейде сақтайды. Әдебиетте «анимус» батыл, интеллектуалды, тәуелсіз әйел кейіпкерлерінің бойынан табылады [6].

3. «Персона» – адамның қоғамдағы әлеуметтік рөлі мен өзіндік бейнесін білдіретін архетип. Бұл архетип адамның сыртқы ортаға бейімделуін және белгілі бір масканы киіп, әлеуметтік нормаларға сай әрекет етуін сипаттайды. Әдеби шығармаларда бұл архетип көбіне екіжүзділік, моральдық қақтығыстар немесе әлеуметтік рөлдерді бейнелейтін кейіпкерлер арқылы көрінеді.

4. «Көлеңке» – адамның бейсанасындағы қараңғы, басылып қалған ойлар мен инстинкттер жиынтығы. Бұл архетип адамның тереңде жатқан агрессиясын, қорқынышын немесе әлеуметтік тұрғыда қабылданбайтын қасиеттерін бейнелейді. Әдебиетте «көлеңке» көбінесе антагонист кейіпкерлерде немесе адамның ішкі жан дүниесіндегі қақтығыстар арқылы көрініс табады.

Федор Достоевскийдің «Преступление и наказание» («Қылмыс пен жаза») романындағы басты кейіпкер Родион Раскольников – осы «көлеңке» архетипінің айқын мысалы. Ол екіұдай дүниетаным мен ішкі жанжалдың құрбанына айналған кейіпкер. Раскольниковтың санасында өзін «қарапайым адамдар» мен «ерекше адамдар» деп бөлу идеясы қалыптасады. Ол өзінің ерекше екенін дәлелдеуге тырысып, моральдық шекарадан асып, кісі өлтіруге барады. Алайда қылмыс жасағаннан кейінгі психологиялық күйзелісі, ішкі арпалысы оның бейсанасында жасырынған қараңғы жақтарының көрініс табуына алып келеді [7].

5. «Мен» (Selbst) – адамның өзін-өзі тануы мен рухани дамуын бейнелейтін архетип. Юнгтің көзқарасы бойынша, бұл архетип тұлғаның тұтастығы мен үйлесімділігін қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Әдебиетте «Мен» архетипі кейіпкердің ішкі ізденісі, трансформациясы мен өмірлік мағынаны табуға ұмтылысын сипаттайды [8, 158 б].

6. «Дана» архетипі адам бойындағы даналық, рухани кемелдену мен ішкі үйлесімділікті білдіреді. Бұл архетип әдебиетте ақылгөй, ұстаз немесе пайғамбар сипатындағы кейіпкерлер арқылы көрініс табады. Мұндай кейіпкерлер көбіне негізгі кейіпкерлерге бағыт-бағдар беріп, олардың рухани өсуіне ықпал етеді.

Қазақ әдебиетінде даналықтың жарқын көрінісі ретінде Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Зере әже бейнесін атауға болады. Ол немересі Абайға ұлттық салт-дәстүрлер мен адамгершілік қағидаттарын үйретіп, оның тұлғалық қалыптасуына ықпал етеді. Зере қазақ халқының дәстүрлі қоғамындағы ананың, ақылшының, тәрбиешінің символына айналған [9]. Сонымен қатар, Асан қайғы бейнесін де мысал етсе болады. Оның ел болашағы туралы толғаныстары мен «Жерұйық» іздеуі қазақ халқының идеалдық қоғамға деген ұмтылысын көрсетеді. Бұқар жыраудың тұлғасы да ерекше орын алады. Ол Абылай ханның кеңесшісі ретінде ел басқару ісіне араласып, өз жырларында ұлттық бірлік пен даналықтың маңыздылығын насихаттаған [10].

Әлем әдебиетінде даналық пен көрегендіктің архетипі жиі сиқырлы немесе философиялық кейіпкерлер арқылы беріледі. Дж. Р. Р. Толкиннің «Властелин колец» шығармасындағы Гэндальф бейнесі осы архетиптің айқын мысалы. Гэндальф тек сиқыршы ғана емес, Фродо мен оның серіктеріне бағыт-бағдар беретін, күрделі сынақтардан сүрінбей өтудің жолдарын көрсететін ақылман тұлға [11].

7. «Кұдай» немесе «Тәңірі» архетипі абсолютті кемелдік пен рухани шындықты бейнелейді. Бұл архетип адамның жоғары мақсатқа, идеалға

ұмтылысын білдіреді. Әдебиетте ол діни немесе философиялық мотивтерде көрініс тауып, құдіретті күшті, жоғарғы ақиқат пен рухани кемелділікті сипаттайды.

Иоганн Вольфганг Гётенің «Фауст» трагедиясындағы Құдай мен Мефистофель арасындағы философиялық диалог – рухани кемелденуге ұмтылудың көрінісі [12].

Қорқыттың ең басты идеяларының бірі – өлімнен қашу және мәңгілік өмірді табу. «Қорқыт ата кітабында» ол өлімнен қорқып, одан құтылудың жолдарын іздейді. Аңыз бойынша, Қорқыт түсінде өзінің өлімін көрген соң, бұл дүниеде мәңгілік өмірдің бар-жоғын білу үшін жер кезіп, көптеген халықтар мен аймақтарды аралайды. Алайда қайда барса да өлімнен құтыла алмайтынын түсінеді. Оның сапары экзистенциалды сұрақтарды көтереді: адам өмірінің мәні неде, өлімді жеңудің жолы бар ма? Ақыры, Қорқыт мәңгілік өмірдің құпиясы өнер мен даналықта екенін түсінеді. Ол қобызын жасап, күй тартып, халыққа өшпес мұра қалдырды [13].

Қорқыттың ізденісі әлемдік әдебиеттегі көптеген кейіпкерлермен үндеседі. Мысалы:

- Гильгамеш (шумер әдебиеті) – мәңгілік өмірді іздеп, ақыры оның тек ұрпақ пен істер арқылы жалғасатынын түсінеді [14].

- Фауст (Гёте) – шексіз білім мен ақиқатты іздеген ойшыл, бірақ оның ізденісі күрделі моральдық сұрақтарға әкеледі.

- Сантьяго («Алхимик», Пауло Коэльо) – өзін-өзі тану мен өмірлік шындықты іздеген кейіпкер [15].

Әдеби архетиптерді жіктеудің бірнеше тәсілі бар. Олардың әрқайсысы архетиптік құрылымдардың әдебиеттегі рөлін әртүрлі қырынан қарастырады. Архетиптің әдеби категория ретіндегі мағыналарын бірнеше негізгі топқа бөлуге болады:

1. Бейнелік-символдық архетиптер – белгілі бір әмбебап ұғымдарды білдіретін символдық образдар. Бұл архетиптер әдебиетте терең мағыналық жүк көтеріп, шығарманың мазмұнын байытады.

- Теңіз – мәңгілік, белгісіздік, алғашқы хаос немесе өмірдің бастауының символы.

- Тас – тұрақтылық, беріктік, мәңгілік және өзгермейтіндіктің белгісі.

- Үй – қауіпсіздік, отбасылық жылулық, туған жер мен естеліктер символы.

2. Тарихи және мәдени тұлғалар архетиптері – мәдениет пен тарихта ерекше орын алған тұлғалардың әдебиеттегі архетиптік бейнелері.

- Александр Македонский – жаулап алушы, әлем билеушісі архетипі;

- Наполеон Бонапарт – күшті мемлекет қайраткері, саяси мансап пен билікке деген ұмтылыстың символы;

- А.С. Пушкин – шығармашылық тұлға, әдеби данышпан және жаңа дәуірдің символы;

- Абылай хан – ақылды саясаткер, ел қорғаушы және мемлекеттің бірлігін сақтаушы. Оның бейнесі эпостық және тарихи шығармаларда батыр, көреген көшбасшы ретінде суреттеледі.

3. Кейіпкер архетиптері – әдеби шығармаларда жиі кездесетін қаһарман бейнелері.

- Ана мен бала – қамқорлық пен мәңгілік сүйіспеншіліктің бейнесі;

- Құтқарушы батыр – әділеттілік пен ізгіліктің қорғаушысы;

- Қараңғы жауынгер – өз ішіндегі қарама-қайшылықтармен күресуші, тағдырдың ауыр сынағына түскен тұлға.

4. Мәдениеттің мәңгілік бейнелері – әдебиет тарихында қалыптасқан және уақыт өткен сайын өзектілігін жоғалтпайтын бейнелер.

- Эдип патша – тағдырдан құтыла алмау, жазмыштың орындалуы;

- Мефистофель – азғырушы, қулық пен зұлымдықтың символы;

- Фауст – шексіз білім мен құдіретке ұмтылған адам;

- Гамлет – терең ой мен ішкі күйзелісті бейнелейтін кейіпкер;

- Дон Жуан – махаббат пен құмарлықтың мәңгілік бейнесі;

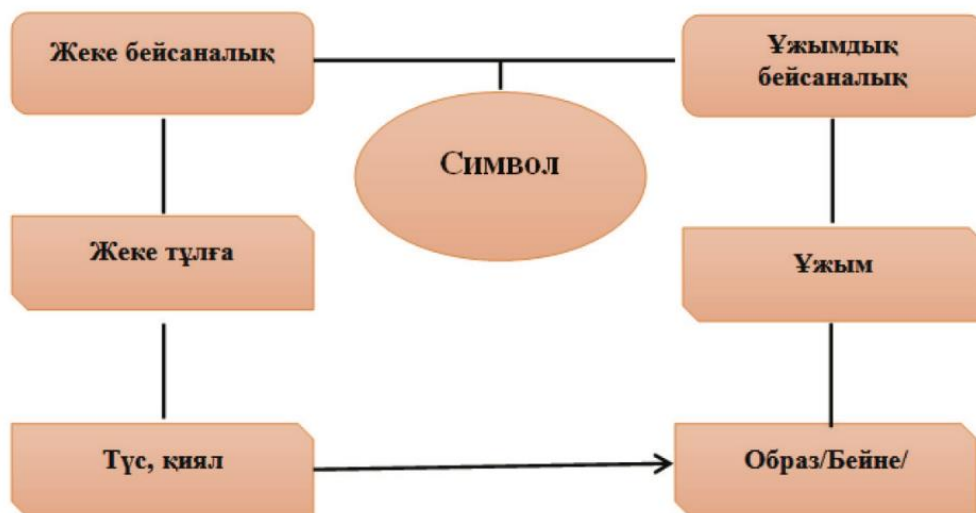
- Дон Кихот – идеалист, шынайы өмір мен қиял арасындағы күрестің символы.

Бұл архетиптер әдеби шығармаларда қайта-қайта жаңғырып, түрлі мәдениеттер мен дәуірлерде бейімделіп отырады.

Карл Юнгтің теориясына сәйкес, адам жанының бейсаналық деңгейінде ең алдымен символдар болады. Юнг символдардың екі түрі бар екенін айтады: «Жеке символдар және ұжымдық символдар» [8, 178 б].

Жеке символдар – бұл адамның ішкі жан дүниесінде өздігінен қалыптасатын бейнелер. Олар көбіне арман, қиял мен түстерде көрініс табады.

Ұжымдық символдар – адамның толық түсініп, нақты сипаттай алмайтын терең мағыналы ұғымдарын білдіретін бейнелі әрі символдық өрнектер. Мұндай символдардың кейбір үлгілерін төмендегі суреттен көруге болады:

1-сурет. Әдебиеттегі символ түрлері

Негізгі символдық элементтер:

1. Символ – орталық ұғым, ол жеке және ұжымдық бейсаналықтың элементтерінен туындайды.

2. Жеке бейсаналық – жеке тұлғаның санадан тыс тәжірибесі мен эмоциялары.

3. Ұжымдық бейсаналық – адамзаттың ортақ архетиптері мен мәдени-тарихи тәжірибелерін қамтитын санасыз деңгей.

4. Жеке тұлға – жеке адамның тәжірибесі мен түсініктері.

5. Ұжым – қоғам, мәдениет және әлеуметтік орта.

6. Түс, қиял – жеке бейсаналықтың көріністері, яғни символдар арқылы бейнеленетін психикалық процестер.

7. Образ/Бейне – символдардың көркемдік немесе мәдениеттегі көрінісі, әдебиет пен өнерде байқалатын архетиптік құрылымдар.

Мысалда көрсетілгендей, жеке бейсаналық адамның жеке өмірлік тәжірибесіне негізделеді және ол көбінесе армандар мен ішкі ойлар арқылы көрініс табады. Ал ұжымдық бейсаналық — адамзаттың ғасырлар бойы жинақтаған ортақ тәжірибесінің жемісі. Уақыт өте келе армандар мен қиялдар көркем бейнеге айналып, символ түрінде қайта туып, архетиптік мағынаға ие болады да, бүкіл адамзатқа ортақ рухани мұра ретінде қалыптасады.

Архетип мәселесі әдебиет пен психологияда ғана емес, әлемдік гуманитарлық ғылымда, әсіресе, философия және тіл білімі салаларында кеңінен қарастырылған. Карл Густав Юнг оны ұжымдық бейсаналықтың құрылымдық элементі ретінде түсіндірді. Қазақ тілі мен әдебиетінде архетиптік бейнелер терең тарихи тамырларға ие, олардың зерттелуі тілтану мен әдебиеттану ғылымдарының маңызды бағыттарының бірі.

Қазақ әдебиетіндегі архетиптер эпостық жырлардан бастап қазіргі заман әдебиетіне дейін көрініс тапқан. Эпостық дәстүрдегі батыр, дана, ананың киелілігі, әділетті билеуші сияқты архетиптік бейнелер халықтық дүниетаныммен тығыз байланысты. «Алпамыс батыр» эпосында қаһармандық архетип көрінсе, «Қобыланды батыр» мен «Ер Тарғын» жырларында көшпенді қоғамға тән ерлік пен адалдық архетиптері анық байқалады. Жыраулар поэзиясында даналық пен көрегендік бейнелері маңызды рөл атқарады. Асан Қайғы – дәстүрлі ойшыл архетипінің жарқын мысалы, ал Бұқар жырау шығармашылығында әділ билеуші мен ақылгөй қария бейнесі көрініс табады [16].

Классикалық және заманауи қазақ әдебиетінде архетиптік құрылымдар терең өңдеуден өткен. Абайдың шығармашылығында ұстаз, дана тұлға архетипі байқалады. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында бұл архетип толыққанды көрініс тапқан. Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романында ана бейнесі ерекше сипатқа ие. Қазіргі әдебиетте дәстүрлі архетиптер жаңа контексте қарастырылып, заманауи интерпретацияларға ұшырайды [17].

Қазақ тіл білімі мен әдебиеттануында архетиптік құрылымдарды зерттеген ғалымдар қатарына Рәбиға Сыздық, Ербол Жанпейісов, Зина Бисенғали, Ғабит Кенжебаев және Мырзатай Жолдасбеков сияқты зерттеушілер кіреді. Олардың еңбектерінде фольклорлық дәстүрдегі архетиптер, тарихи жырлардағы қаһармандық бейнелер, жыраулар поэзиясындағы рухани концептілер жан-жақты қарастырылады.

Қазақ тілі мен әдебиетіндегі архетиптер ұлттық мәдениеттің терең тамырларын түсінуге мүмкіндік береді. Тілдік архетиптер халықтың ұжымдық санасында тұрақталған символдар мен концептілер арқылы қалыптасса, әдеби архетиптер көркем шығармаларда әр дәуірдің ерекшеліктеріне сай қайта жаңғырады. Бұл зерттеу саласының өзектілігі қазақ халқының рухани мұрасын терең ұғынуға және оның болашақ ұрпаққа жетуіне ықпал етеді.

Кесте 2 – Тіл біліміндегі және әдебиеттанудағы архетиптік ұғымдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары

Критерий	Тіл біліміндегі архетиптік ұғымдар	Әдебиеттанудағы архетиптік ұғымдар
Анықтамасы	Тілдегі тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер, ұғымдар арқылы көрініс табатын архетиптік құрылымдар.	Әдеби шығармаларда көркем бейнелер арқылы берілетін архетиптік құрылымдар.
Көрініс табу формасы	Тілдік қолданыста, фразеологизмдерде, мақал-мәтелдерде, ұлттық танымда.	Көркем шығармаларда, эпостарда, аңыздарда, мифологияда, романдар мен поэзияда.
Негізгі түрлері	Ана, батыр, көшпенді, тағдыр, табиғат культі, әділдік, даналық.	Батыр, ғашықтар, дана қарт, жырау, кейіпкердің жолы, зұлым күш, құтқарушы.
Функциясы	Ұлттық дүниетаным мен мәдениеттің тілдік көрінісі.	Ұлттық характерді, тарихи және мәдени ерекшелікті әдебиетте бейнелеу.
Даму сипаты	Тілде тұрақты қалыптасқан, күнделікті қолданыстағы бейнелі мағыналар.	Әдеби шығармалар арқылы өзгеріп, жаңа сипат алады.
Мысалдар	«Жер-ана», «Ер жігіт», «Қасиетті жер», «Қара шаңырақ».	Қобыланды батыр, Қыз Жібек, Асан қайғы, Қорқыт ата, Алпамыс.

Зерттеушілер қазақ тіліндегі және әдебиетіндегі архетиптерді ұжымдық бейсаналықпен, ұлттық болмыспен байланыстыра отырып қарастырады. Бұл бағыттағы зерттеулер этнолингвистика, мифопоэтика, когнитивтік лингвистика және көркем мәтін талдауы аясында дамып келеді.

Қазақ тіліндегі және әдебиетіндегі архетиптерді зерттеуге үлес қосқан ғалымдар қатарында төмендегілерді атап өтуге болады: Алпысбай Мұсаұлы Мұсаев; Айгүл Ісімақова; Жандос Смағұлов және К.К. Бажикеев; Анар Салқынбай және Еркінбек Абақан, Алмас Мырзахмет.

Профессор Алпысбай Мұсаұлы Мұсаев – қазақ әдебиеттану ғылымындағы көрнекті зерттеушілердің бірі, оның ғылыми еңбектері қазақ әдебиетіндегі архетиптік құрылымдар мен дәстүрлі мотивтерді зерттеуге бағытталған. Оның зерттеулері қазақ мәдениетінің негіздерін, ұлттық әдебиеттің архетиптік табиғатын, сондай-ақ дәстүр мен жаңашылдық арасындағы сабақтастықты анықтауға үлкен үлес қосты [18].

Ғалымның «Жанды жүйе» атты еңбегі қазақ әдебиетінің поэтикалық құрылымдары мен ондағы архетиптік элементтерді зерттеуге арналған. Бұл зерттеуде Мұсаев әдеби шығармаларды статикалық емес, динамикалық құрылым ретінде қарастырып, олардың ішкі заңдылықтарын жүйелі түрде талдайды. Әдебиеттің дамуы барысында архетиптердің сақталуы мен олардың трансформациясын қарастыра отырып, ғалым қазақ әдебиетінің құрылымдық ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

Мұсаевтың зерттеу нысанына дәстүрлі қазақ әдебиетіндегі, әсіресе ауыз әдебиетіндегі архетиптік образдар да енген. Ол батырлық жырлар, ғашықтық эпостар және мифологиялық шығармалардағы қайталанатын бейнелердің мән-мағынасын талдап, олардың қазақ мәдениетіндегі рөлін анықтайды. Ғалымның пікірінше, қазақ әдебиетіндегі архетиптер тек әдеби емес, этномәдени және философиялық танымның көрсеткіші.

Сонымен қатар, ғалым қазақ әдебиетіндегі ұлттық және әмбебап архетиптердің өзара байланысын зерттеп, олардың қалай өзгеріске ұшырайтынын қарастырды. Қазақ әдебиетіндегі кейбір архетиптер басқа халықтардың фольклоры мен әдебиетіндегі ұқсас мотивтермен үндес келетінін көрсетті. Бұл тұрғыда Мұсаевтың зерттеулері архетиптердің универсалды табиғатын айқындай отырып, олардың ұлттық ерекшеліктерін де айшықтайды.

Архетиптердің уақыт өте келе өзгеруі мен қайта жаңғыруы – Мұсаев зерттеулерінің маңызды аспектілерінің бірі. Ол қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі архетиптердің қазіргі заманғы әдебиетте қалай жаңа сипат алатынын, қалайша заман талабына сай өзгеретінін қарастырады. Мысалы, дәстүрлі батырлық архетиптің қазіргі прозада немесе драматургияда жаңа интерпретациясын көрсетеді.

Айгүл Ісімақова – қазақ әдебиеттану ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі. Ғалым қазақ әдебиетіндегі архетиптердің өзгеру заңдылықтарын, олардың мифтік, фольклорлық және әдеби нұсқаларын зерттеді. Оның еңбектерінде фольклордан бастау алатын батыр, тұлға, ана, жырау секілді архетиптік бейнелердің көркем әдебиетте трансформацияланып, жаңа сипат алатыны жан-жақты қарастырылған. Мысалы, батыр архетипі тек эпикалық дәстүрде ғана емес, қазіргі заманғы қазақ прозасы мен драматургиясында да жаңа қырынан сипатталады [19, 29 б].

Ғалымның зерттеулерінде қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің архетиптік табиғаты да терең талданған. Ол дәстүрлі және жаңашыл әдебиеттегі әйел кейіпкерлерінің архетиптік ерекшеліктерін саралай отырып, олардың ұлттық және әлемдік әдебиеттегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындайды. Қазақ әдебиетіндегі әйел бейнесінің трансформациясы, оның тарихи, мәдени және қоғамдық өзгерістерге байланысты қайта жаңғыруы – Ісімақова зерттеулеріндегі маңызды мәселелердің бірі.

Жандос Смағұлов қазақ әдебиетінің тарихи поэтикасы мен көркемдік даму заңдылықтарын зерделеумен айналысады. Ол қазақ әдебиетінде тұрақты сақталып келе жатқан дәстүрлі архетиптерді, олардың көркемдік трансформациясын, әдебиеттің әр кезеңінде қалай өзгеріске ұшырағанын зерттейді. Әсіресе, эпостық дәстүрден бастау алатын қаһармандық архетиптер, батырлар образы, тұлғалық архетиптер мен олардың қазақ прозасындағы жаңғыруы Ж.Қ. Смағұловтың ғылыми ізденістерінің бір бағыты.

Сонымен қатар, ғалым қазақ әдебиетінің тарихи кезеңдерін талдай отырып, олардың поэтикалық ерекшеліктеріне тоқталады. Қазақ әдебиетінің классикалық үлгілерінде кездесетін архетиптік бейнелердің фольклорлық негіздерін анықтау арқылы, оларды қазіргі әдебиетпен байланыстырады. Бұл тәсіл қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық мәселесін кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

К.К. Бажикеев қазақ әдебиетінің теориясы, әсіресе оның жанрлық және көркемдік ерекшеліктерін зерттеумен айналысады. Ғалымның еңбектері негізінен әдеби шығармалардың семиотикалық құрылымын, символдық жүйесін және архетиптік модельдерін талдауға бағытталған.

Оның зерттеулерінің маңызды қырларының бірі – қазақ әдебиетінде кездесетін тұрақты символдар мен архетиптердің интерпретациясы. Бұл әдіс арқылы К.К. Бажикеев әдеби шығармалардың жасырын мағыналық қабаттарын ашуға, олардың ұлттық мәдениеттегі ролін анықтауға мүмкіндік береді.

Анар Салқынбай – қазақ тілінің тарихи құрылымы, когнитивтік лингвистика, тіл мен мәдениет сабақтастығы, мифтік және архетиптік құрылымдар мәселелерін зерттеген ғалым. Ол қазақ тілінің ұғымдық-когнитивтік құрылымдарын талдау барысында, әсіресе, архетиптік негіздерге назар аударған. Ғалымның зерттеулерінде архетиптік құрылымдар тек әдеби мәтіндерде ғана емес, жалпы тілдің лексикалық жүйесінде, грамматикалық құрылымдарында және фразеологиясында қалай көрініс табатыны қарастырылған. Мысалы, қазақ тілінде жиі кездесетін "жер-ана", "аспан-әке", "батыр", "ару" секілді ұғымдар белгілі бір архетиптік модельдерден туындағанын көрсетеді [20, 25 б].

Еркінбек Абақан – қазақ тіл білімінің семиотика, лингвомәдениеттану, мифопоэтика және архетиптік құрылымдар салаларын зерттеген ғалым. Ол тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастырып, қазақ тілінің семиотикалық табиғатын зерттеуде маңызды жаңалықтар ашты.

Ғалым қазақ мәдениетіндегі мифтік ойлаудың тілде қалай көрініс табатынын анықтауға тырысады. Оның еңбектерінде қазақ халқының дүниетанымы, дәстүрлі құндылықтары және олардың көркемдік бейнелену тәсілдері архетиптік модельдер негізінде қарастырылады. Мысалы, "көк бөрі", "тұлпар", "ақсарбас" секілді ұғымдар архетиптік сипатқа ие екені және олардың қазақ тілінің семантикалық құрылымында ерекше орын алатыны көрсетіледі [21, 27 б].

Қазіргі қазақ әдебиетінде жүргізілген зерттеулердің ішінде архетиптік жүйенің адам санасындағы көркем көріністерін Алмас А. Мырзахметовтың «Қазіргі қазақ прозасындағы архетиптік образдар» атты диссертациялық жұмысынан көре аламыз. Ғалым өз еңбегінде архетиптік образдардың (қаһарман, данышпан, көлеңке, хабаршы т.б.) көркем санадағы жаңғыруын жан-жақты талдай отырып, архетиптердің прозалық мәтіндегі қызметін құрылымдық және психоаналитикалық тұрғыдан жүйелейді [22].

Қорыта айтқанда, қазақ тілі мен әдебиетіндегі архетиптік жүйе ұлттық мәдениеттің терең қабаттарын түсінуге, халықтың рухани мұрасын зерделеуге және оны келер ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік береді. Архетиптер – тек өткеннің көрінісі ғана емес, сонымен қатар қазіргі заман мен болашақ үшін маңызын жоймайтын құндылықтар жүйесі.

1.2 Көркем бейне мен сюжет құрудағы архетиптердің рөлі

Өнердің өзіндік ерекше, спецификалық көркем мазмұны бар екені белгілі. Бұл мазмұн көркем шығармашылықтың нәтижесінде қалыптасады және өмір шындығын эстетикалық тұрғыда игерудің жемісі ретінде көрінеді. Ол көркем шығармада адамның толық мінез-құлқы, белгілі бір өмірлік жағдай немесе нақты эмоционалдық көңіл-күй түрінде берілуі мүмкін. Көркем мазмұнның негізгі бірлігі – шындықтың көркем тұрғыдан игерілген сипаты. Осы тұрғыдан келгенде, шығарманың көркемдік мазмұнының ең кіші бірлігі – эстетикалық тұрғыда қайта жасалған, көркем түрде бейнеленген шынайылық. Ол көркем шығармада тұтас кейіпкердің мінезі ретінде де, өмірге ұқсас типтік жағдай ретінде де, ерекше эмоциялық атмосфера мен көңіл-күй ретінде де көрініс бере алады.

Көркем мазмұнның негізгі бірлігі – өмір шындығын көркем тұрғыда қайта жасаудан туындайтын эстетикалық бейне. Осы тұрғыдан алғанда, бұл мазмұн көркем шығармада жеке тұлғаның толыққанды мінез-бейнесі, шынайы өмірлік жағдайдың көркем көшірмесі немесе типтік көңіл-күй ретінде көрінуі мүмкін.

Әдебиеттану ғылымында көркем мазмұнның негізгі бірлігі өмір шындығының көркем бейнеленген түрі болғандықтан, осы көркем мазмұнды жеткізуші негізгі құрал – бейне. Дегенмен қазіргі кезде «сөздік бейне», «тілдік бейне», «сөйлеу бейнесі» және «көркем бейне» ұғымдары жиі бір-бірімен шатастырылады. Осы ұғымдардың нақты анықтамасы әлі күнге дейін толық қалыптаспаған. Айта кету керек, тіпті «Тіл біліміне кіріспе» оқулығының (В.

Фромкин, Р. Родман, Н. Хайамс, W. W. Norton & Company баспасы, 2014), «Қолданбалы тіл білімі» энциклопедиясының (Қазақстан даму институты. Алматы, 1998), авторлары да кейде сөздік, тілдік, сөйлеу және көркем бейне ұғымдарының арасындағы айырмашылықтарды айқын ажыратпайды. Осыдан келіп, аталған терминдердің арақатынасы туралы ғылыми ортада пікірталас жалғасып келеді.

Көркем бейне тіл арқылы жүзеге асқанымен, оның табиғаты таза тілдік құралдардан әлдеқайда тереңірек. Ол автордың дүниетанымы мен көркемдік талғамына байланысты қалыптасады. Сондықтан «көркем бейнені» тек тілдік немесе сөздік тұрғыдан емес, жалпы мәдени-рухани контексте қарастырған жөн.

Жалпы алғанда, көркем мазмұнның басты бірлігі – көркем түрде жаңадан жасалған шынайылық бейнесі, ол әдеби шығарманың мәнін ашуда шешуші рөл атқарады. Әдебиеттегі осындай бейнелер мен архетиптер мәдениеттің әмбебап негіздерін бейнелеп, түрлі халықтардың рухани тәжірибесінде үнемі қайталанып отырады.

«Бейне» сөзі дербес лексикалық бірлік ретінде күнделікті ауызекі сөйлеуде тұтас құрылым ретінде өте сирек қолданылады, себебі «бейне – синтетикалық сипатқа ие, ол шындықты кешенді қабылдау арқылы қалыптасады, мұнда негізгі рөлді визуалды (көзбен қабылданатын) әсерлер атқарады» [23]. Н.Д. Арутюнованың пікірінше, бейне семиотикалық концепт ретінде әлі толық қалыптаспаған ұғым [23].

Көркем бейне – әдебиетте, өнерде (сурет, музыка, театр, кино, т.б.) өмір құбылыстарын жинақтап, типтендіріп, бейнелі көрініс түрінде суреттеу үлгісі. Бұл анықтама көркем бейненің өмір шындығын көркемдік тұрғыда қайта өңдеп, типтік сипаттар мен жекелік ерекшеліктерді ұштастыра отырып, даралап көрсететінін білдіреді. Мысалы, әдебиетте адам бейнесін суреттегенде жазушы оның сыртқы кескінін, мінез-құлқын, әрекеттерін және сол өмір сүріп жатқан дәуір мен ортаның ерекшеліктерін типтік сипаттар арқылы бейнелейді. Сонымен бірге, кейіпкердің өзіне ғана тән дара қасиеттерін де айқын көрсетеді. Көркем бейненің типтік сипаты қоғам өмірінің ішкі мәнін ашуға көмектессе, ал кейіпкердің даралығы оның тұлғалық болмысын нақты тануға мүмкіндік береді. Адамның типтік бейнесі мен мінезін сәтті суреттеу үшін жазушы қоғамдық өмірді терең және жан-жақты аша білуі тиіс. Әдебиетте өмір шындығымен үндес, халықтың моральдық-эстетикалық идеалдарына сай келетін көркем бейнелер ғана шынайы өнер туындысына айналады. Мысалы, «Абай» романындағы Абай, Дәркембай, Құнанбай, «Ботагөздегі» Ботагөз бен Асқар, немесе «Ұлпан» романындағы Ұлпан – осындай типтік әрі дара бейнелердің жарқын үлгілері.

Әдебиеттанушы С.Ә. Қалқабаева көркем бейнені объективті таным мен субъективті шығармашылықтың тоғысында қарастырып, оны терең астарлы мағынасы, көркемдік қуаты мен сан түрлі қырларымен ерекшеленетін әдеби ұғым ретінде сипаттайды [24]. Көркем бейне – қаламгердің шындықты

қабылдау ерекшелігі мен көркем ойлау жүйесінің нәтижесі ретінде әртүрлі көркемдік тәсілдер арқылы өмірге келеді. Сонымен қатар, ол өз ішкі заңдылықтары мен дара болмысы бар тұтас жүйе ретінде қарастырылады. Ой мен сезімнің көркем нышаны ретінде көркем бейне әрі материалдық, әрі эмоциялық сипатта көрініс табады. Оның жасалу жолдары да әр алуан. Көркем бейнелерді саралау үшін тектік, тақырыптық, жинақтық, архаикалық, семантикалық, құрылымдық және стильдік белгілер секілді түрлі негіздерге сүйену қажет.

Қазақ әңгімелерінде көркем бейне жасау барысында жазушылар заманауи қазақ қоғамының болмысын ашуда ана, әйел, қайраткер, өнер иелері, зиялы қауым өкілдері, тағдыры тосын жандар мен қарапайым еңбек адамдарының бейнесін негізгі арқау етеді. Әңгіме жанрына тән ерекшелік – алдымен жеке тұлғаның болмысын ашу. Шағын көлемді бұл жанрда басты кейіпкерге үлкен көркемдік жүк артылады: оның көңіл-күйі, тынысы, ішкі тебіренісі шағын деталь, астарлы мағына арқылы жеткізілуі тиіс. Жазушы шеберлігі – шынайы өмірлік мәселелерді тап басып, соны көркем қиялмен ұштастырып, сөзді дәл әрі әсерлі қолдана білуінде. Сонымен қатар, жазылған туынды бұрынғы әдеби дәстүр биігінен төмен болмауы қажет. Ондай көркемдік деңгейге жетпейінше, шынайы сапалы әңгіме тудыру мүмкін емес.

«Бейне» сөзі, сондай-ақ, тіл білімі, әдебиеттану, мәдениеттану, эстетика, философия сияқты ғылым салаларында да белсенді қолданылады және әр ғылым саласында бейненің өзіне тән ерекшелігін көрсететін терминдік анықтамалар беріледі. Төменде түрлі энциклопедиялық сөздіктерде келтірілген бейненің бірнеше анықтамалары ұсынылады.

Психологиялық сөздік бойынша [25]:

Бейне – «психикалық құбылыстың сезімдік формасы, оның идеалды жоспарда кеңістіктік ұйымдастырылуы мен уақыттық динамикасы бар. Бейне әрқашан сезімдік формаға ие, бірақ мазмұны жағынан сезімдік (қабылдау бейнесі, елестету бейнесі, түс көру бейнесі және т.б.) және рационалдық (атом бейнесі, әлем бейнесі, соғыс бейнесі т.б.) болуы мүмкін».

Философиялық энциклопедиялық сөздік бойынша [26]: Бейне – «адам санасында объектіні бейнелеу формасы. Танымның сезімдік деңгейінде бейнелер – түйсік, қабылдау және елестету болса, ойлау деңгейінде бейнелер – ұғымдар, пайымдаулар, концептілер мен теориялар. Бейне өзінің бастауы (объект) тұрғысынан объективті, ал өмір сүру формасы жағынан идеалды. Бейнені іске асыру формалары – практикалық әрекеттер, тіл, әртүрлі таңбалық модельдер. Бейнелердің ерекше түрі – көркем бейне».

«Жаңа философиялық энциклопедияда» [27] және «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте» [28] «бейне» ұғымына арналған арнайы мақаланың болмауы осы ұғымның ғылыми әдебиетте күрделі және біржақты түсіндірілмейтінін көрсетеді. Лингвистикалық әдебиеттегі «бейне» ұғымының анықтамаларының талдауы Н.Г. Наумованың еңбегінде келтірілген [29].

«Көркем бейне» ұғымының анықтамалары да бір-біріне қайшы келеді. Осыған қатысты мысал ретінде Е.Б. Борисованың докторлық диссертациясында көркем бейнені әдебиеттану мен тіл біліміндегі түсіну ерекшеліктеріне арналған ойларын келтірейік. Е.Б. Борисова көркем бейне ұғымының әдебиеттану мен тіл біліміндегі мазмұнын талдай келе, былай дейді: «Әдебиеттанушылардың назарында көбінесе көркем шығарманың мазмұндық жағы тұрады, ал лингвистер үшін осы категорияны қарастырғанда маңызды болып тілдік құралдар жүйесі, яғни форма саналады. Сонымен қатар, әдебиеттанушылар мен лингвистердің көзқарастарын біріктіретін, жалпы филологиялық ортақ классификация жоқ. Осындай алшақтық нәтижесінде көркем бейнені талдаудың да нақты, жүйелі категорияларға негізделген әрі екі түрлі бағытты біріктіретін әдістемесі қалыптаспаған... Алайда лингвистикалық талдаудың объектісі әдеби талдаудың объектісінен біршама кең, өйткені тілдік талдау тек көркем емес, жалпы кез келген мәтінді қамтып, оны түрлі тілдік элементтердің жиынтығы ретінде зерттейді. Осылайша, лингвистикалық талдау барлық функционалдық стильдер мәтініне қолданылуы мүмкін, ал әдеби талдау тек сөз өнеріне негізделген көркем шығармаларға ғана қолданылады» [30].

Осы тұжырымдарды ескере отырып, әрі қарай бейненің лингвистикалық қырын талқылауды жалғастырып, көркем бейне ұғымының анықтамасына көшуге болады.

Шынайы өмірде адамның және оны қоршаған әлемнің бейнесі тіл иелерінің санасында біртіндеп қалыптасады, яғни олар сол бейненің жеке сипаттарын таныған сайын бейне туралы түсінік те толығы береді. Бұл сипаттар есте сақталып, қиялмен толықтырылып, субъективті тұрғыда боялып, сөз деңгейінде бейненің процестік және процестік емес белгілер жиынтығы ретінде көрінеді [31]. Дәл осы процестік және процестік емес белгілер мәтіндерде бейненің жеке сипаттамалары ретінде қабылдау, есте сақтау және қиялдау нәтижесі ретінде өзектеледі.

М. Жұмабаевтың «Қорғансыздың күні» әңгімесіндегі Ғазиза бейнесі – нәзіктік, пәктік пен тазалықтың, шарасыздық пен құрбандықтың көркем символы. Шығармада Ғазиза жас қыз ретінде өте сезімтал, нәзік, қорғансыз күйінде суреттеледі. Оның бейнесі «анима» архетипімен тығыз байланысты. Юнгтің анықтамасына сәйкес, «анима» – нәзіктікті, эмоционалды сезімталдықты, жан тазалығын білдіретін, ер адамның психикасында әйелдік бастау ретінде сақталатын бейне. Әдебиетте бұл архетип көбіне нәзік, сезімтал, сонымен бірге трагедиялық тағдырға душар болған әйел кейіпкерлер арқылы көрінеді.

Әңгімеде Ғазизаның бейнесі былай сипатталады: «Ғазиза – уыз жас. Он сегізге жаңа шықты. Сұлу, уыздай аппақ. Бірақ бұл аппақтықта әлі өмірдің сызы, қайғының ізі жоқ. Ерке өскен уыз бала күнінен аса бір ауыр қайғыны, үлкен қасіретті көрген емес. Қайғы көрсе де балаға біткен күндікке артын ойлатпайтын ұмытшақтықпен, балаға біткен таусылмас күлкімен жауып кететін» [32].

Осы тұрғыда Ғазиза бейнесінде «анима» архетипінің екі қыры айқын байқалады:

Біріншіден, нәзіктік пен сезімталдық – Ғазизаның психологиялық болмысының басты сипаттары. Ол айналасындағы адамдардан қамқорлық пен мейірімділік күтеді, бірақ оған керісінше қатігездік көрсетіледі. Кейіпкердің қорғансыздығы оның ішкі жан дүниесінің нәзіктігімен ұштасып, трагедиялық мазмұнды тереңдете түседі.

Екіншіден, ішкі қайшылық пен рухани арпалыс – Ғазизаның ішкі әлемін сипаттайтын маңызды белгі. Оның жан тазалығы мен пәктігі өмірдегі әділетсіздік пен қатыгездікті қабылдай алмайды. Осы ішкі қайшылық Ғазизаның түбіне жетіп, оның ішкі жан дүниесін терең күйзелістерге ұшыратады.

Зерттеуші әрбір әдеби туындыны ғылыми тұрғыдан саралағанда, ең алдымен оның «даралық» мен «жалпылық» сипатына мән беруі қажет. Өйткені шығарманың даралығынан – авторлық стиль айқындалса, жалпылық сипатынан – әдебиетке тән тұрақты қағидалар байқалады.

Көркем әдебиетті зерттеуде бейне ұғымымен қатар «архетиптік сюжет» термині ерекше маңызға ие.

Архетиптік сюжеттер – адамзаттың ұжымдық бейсанасында қалыптасқан, түрлі мәдениеттер мен дәуірлерде қайталанып отыратын әмбебап оқиғалар желісі. Бұл сюжеттер мифтерде, аңыздарда, ертегілерде және әдеби шығармаларда көрініс табады. Оларға мысал ретінде батырдың ерлік жолы, ғашықтардың махаббат хикаясы, ізденіс пен саяхат оқиғалары жатады.

Әдебиеттанушы О.М. Фрейденберг архетиптік сюжеттерді «мифологиялық сюжет» ұғымында қарастырып, олардың көркемдік дамудың белгілі бір кезеңінде дайын күйінде пайдаланылғанын атап өтеді. Бұл кезеңде «сюжет шығармашылығы тоқтап, енді оны пайдалану басталды» дейді зерттеуші.

Әдеби шығармаларды талдау барысында зерттеуші туындының «даралық» және «жалпылық» сипаттарына назар аударуы тиіс. Даралық сипат – автордың жеке стилі мен шығармашылық ерекшеліктерін білдірсе, жалпылық сипат – әдебиеттің тұрақты заңдылықтары мен архетиптік құрылымдарын көрсетеді. Архетиптік сюжеттер осы жалпылық сипаттың негізін құрайды, себебі олар адамзат тәжірибесінің ортақ тақырыптары мен мотивтерін бейнелейді.

Әдебиеттің жалпылық сипатын білдіретін архетиптік сюжеттер көбінесе белгілі бір қалыптасқан, яғни «дайын сюжеттерді» қайта қолдану арқылы жүзеге асады. Мұндай сюжеттер көркем туындының негізін құрай отырып, түрлі дәуір мен мәдениетте қайталанып, тұрақты үлгіге айналады. Әсіресе архаикалық дәуір әдебиетінде мұндай сюжеттерді қолдану басым болды, себебі осы кезеңде түпнұсқа сюжеттер жасаудан гөрі, бұрыннан бар мифтік және эпикалық оқиғаларды қайта баяндау үрдісі байқалды. Бұл құбылыс «дайын сюжеттерді» немесе архетиптік мотивтерді қайта пайдалану феноменімен

тығыз байланысты. Осыған орай зерттеушілер архетиптік сюжеттердің көркемдік дамудың ерте кезеңдерінде кеңінен таралғанын атап өтеді.

Ғалымдардың пікірінше, «дайын сюжетті» қолдану синкретизм кезеңіне тән құбылыс болып саналады. Бұл дәуірде көркем дамудың жаңа сатысы ретінде екі негізгі оқиғалық архетиптен тұратын дайын сюжет тіл арқылы жинақталып, циклді түрде жеткізілді [33, 169 б]. Эйдетикалық, яғни дәстүрлі поэтика аясында О.М.Фрейденберг «сюжеттік шығармашылық тоқтап, енді бұрыннан бар сюжетті пайдалану кезеңі басталды» деп жазады [34, 322 б]. Зерттеуші бұл процесті кумулятивті және циклді модельдерді біріктіре отырып, «мифологиялық сюжет» ұғымы арқылы сипаттайды.

«Дайын сюжет» келесі белгілермен сипатталады:

а) оның негізінде архетиптік мазмұн – мифологиялық сюжет алдын ала берілген;

ә) сюжет кумулятивті әрі циклді түрде дайын күйде ұсынылады, жаңа құрылым пайда болмайды;

б) оқиға желісі тек архетипке ғана емес, дәстүрлі дайын блоктар мен мотивтерге негізделеді;

в) мұндай сюжет авторлық жаңашылдықты көрсетпейді, себебі ол қаламгердің жеке шығармасы емес, әдеби дәстүрден алынған нұсқа ретінде қабылданады [33, 170 б].

Көрсетілген сипаттарға назар аудара отырып, Е.Раушановтың «Қызық емес оқиғасын» дайын сюжет негізінде туындаған баллада шеңберінде қарастырамыз. «Дайын сюжетті» пайдаланғанда автор өз вариациясын ұсынуы немесе өңдеуі мүмкін екенін ескерсек, ақынның кең таралған мифологиялық сюжетті пайдалануындағы көркемдік мақсат пен авторлық ұстанымын басты нысан етеміз.

Қазақ әдебиетінде архетиптік сюжеттерді қолданудың айқын үлгісі ретінде Мағжан Жұмабаевтың «Ертегі» поэмасын атауға болады. Бұл шығармада автор Кенесары мен Сыздық сұлтандардың тағдырын бейнелеуде мифологиялық элементтер мен мотивтерді шебер пайдалана отырып, көркемдік шешім жасаған.

Сонымен қатар, Әбіш Кекілбаевтың аңыз сюжеттерін арқау еткен туындыларында да архетиптік құрылымдар көрініс табады. Мысалы, оның шығармаларында дәстүрлі мифтік сюжеттерге интерпретация жасап, оларға өзгеріс енгізу арқылы әдеби эволюцияны байқауға болады.

Әбіш Кекілбаевтың шығармаларында дәстүрлі аңыздар мен мифологиялық сюжеттерді жаңаша интерпретациялау арқылы архетиптік құрылымдар көрініс табады. Мысалы, оның «Сүйінғара» повесінде тарихи тұлға Сүйінғараның өмірі мен ерлігі суреттеледі.

Бұл шығармада автор дәстүрлі мифтік сюжеттерге өзгеріс енгізіп, оларды қазіргі заман оқырманына түсінікті әрі қызықты етіп жеткізеді. Мысалы, Сүйінғара батырдың жауға қарсы тұруы, елін қорғауы сияқты мотивтер арқылы ұлттық рух пен ерліктің маңыздылығын көрсетеді.

«Архетиптік сюжет» ұғымының ерекшеліктері:

- Ұжымдық сипат: Бұл сюжеттер мифтер, фольклор және дәстүрлер арқылы қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады.

- Тұрақтылық: Уақыт пен кеңістіктен тыс қайталанып, әртүрлі мәдениеттерде ұқсас құрылымдарда көрініс табады.

- Функциясы: Адамзаттың ортақ тәжірибесін, құндылықтарын және өмірлік сұрақтарын бейнелейді.

Джозеф Кэмпбеллдің «батырдың мыңжүзді бейнесі» («Hero's Journey») әдісі

Джозеф Кэмпбелл «Мыңжүзді батыр» («The Hero with a Thousand Faces») еңбегін 1949 жылы жазған. Ол бұл еңбегінде Зигмунд Фрейдтің, Карл Густав Юнгтің, Арнольд Ван Геннептің теорияларына, сондай-ақ Джеймс Джордж Фрэйзер, Франц Боас секілді этнографтардың және психолог Отто Ранктың зерттеулеріне сүйенеді.

Кэмпбелл дүние жүзінің мифтерін зерттеу барысында мынадай тұжырым жасаған:

Көптеген мифтер біртұтас сюжеттік құрылымға негізделеді. Оны ол «мономиф» («біртұтас миф») деп атады. Бұл – архетиптік батырдың ерекше сапарының баяны.

Кэмпбеллдің түсіндіруінше, батырдың сапары үш негізгі кезеңнен тұрады:

Бірінші кезең – шақыру алу

Батыр өзіне бағытталған ерекше шақыруды қабылдайды. Шақыруды алғаннан кейін ол үйреншікті, күнделікті әлемін тастап, ғажайып немесе тылсым әлемге аттанады. Бұл кезеңде оған жол көрсетуші немесе ұстаз көмектеседі. Осылайша батыр жаңа әлемге өту үшін алғашқы кедергіні жеңеді.

Екінші кезең – сынақтардан өту (инициация)

Бұл кезеңде батырды әртүрлі сынақтар мен қиыншылықтар күтіп тұрады. Батыр бұл сынақтарды жалғыз немесе серіктерінің көмегімен жеңеді. Ол алдымен ең қиын, ең үлкен сынаққа тап болады. Осы сынақтан сәтті өткен соң, батыр ерекше марапатқа ие болады. Мұнда батыр символдық тұрғыда өліп, қайта тіріледі, рухани өзгеріске түседі.

Үшінші кезең – үйге оралу

Жеңіске жетіп, марапат алған батыр күнделікті әлеміне оралады. Қайтар жолда оны тағы да сынақтар күтуі мүмкін. Бірақ батыр үйіне жеткен соң, сапарында жинаған тәжірибесін, сыйын өз халқының игілігі үшін қолдана алады.

Джозеф Кэмпбелл бұл кітабында әлемдік мифология мен әдебиеттің классикалық үлгілерін зерттей отырып, Осирис, Будда, Иса пайғамбар, Мұхаммед пайғамбар, Мұса пайғамбар және Прометей секілді танымал тұлғалардың сапарларын мысал ретінде талдаған. Сонымен қатар, Арнольд ван Геннептің өтпелі жораларға (ритуалдарға) қатысты теориясына сүйене отырып, ол осы жоралардың құрылымын төмендегідей үш сатыға бөледі:

1. Бөліну немесе ажырау кезеңі;

2. Шекаралық (лиминалды) кезең, яғни сынақтан өту және қайта түлеу кезеңі;

3. Қайта оралу және жаңа мәртебеге ие болу кезеңі.

Кэмпбеллдің «мономиф» термині алғаш рет Джеймс Джойстың «Финнеганды еске алу» («Finnegans Wake») атты шығармасынан алынған [35].

Джозеф Кэмпбеллдің «мономиф» немесе «батырдың сапары» әдісі арқылы қазақ халқының «Ер Төстік» ертегісін төмендегі кезеңдерге бөліп, жан-жақты талдауға болады:

1. Шақыруды қабылдау және жолға шығу (бөліну кезеңі)

«Ер Төстік» ертегісінде басты кейіпкер Төстіктің сапарға шығуына басты себеп – әке-шешесінің қамы, ағаларының жоғалуы, отбасының қиындыққа тап болуы. Төстік алдымен ағаларын іздеп жолға шығады. Бұл сапардың түпкі мәні – әулеттің амандығы мен берекесін қайта қалпына келтіру. Осылайша батырдың сапарының алғашқы кезеңі анық көрінеді.

Төстік сапарға шыққан соң, шекараны аттап, күнделікті әлемінен белгісіз, қауіп-қатерге толы, мифтік және ғажайып әлемге өтеді. Бұған нақты дәлел – оның жер астына сапар шегуі, белгісіз, жұмбақ әлемге тап болуы.

Бұл кезеңде Төстікке ақылшы ретінде жол көрсетуші, ұстаз кейіпкер – Кенжекей мен Шалқұйрық пайда болады. Олар кейіпкерге қиын сынақтарда бағыт-бағдар беріп, батырға рухани және физикалық көмек көрсетеді.

2. Инициация кезеңі (сынақтардан өту)

Ер Төстік ғажайып әлемде бірқатар ауыр сынақтар мен қиындықтарға тап болады. Бұл сынақтар оның рухани өсуіне, батырлық қасиеттерінің ашылуына ықпал етеді.

Жер астында Төстікке кездесетін түрлі кейіпкерлер мен құбыжықтар – Жалмауыз кемпір, Бекторы, Темірхан сияқты күшті қарсыластар. Олар – батырдың физикалық және рухани мүмкіндіктерін сынға алатын архетиптік қарсыластар.

Төстік осы сынақтарды жеңе отырып, ерекше марапаттарға ие болады. Мысалы, сынақтардан соң оның ақылы толысып, рухани кемелденеді. Оның жер астынан аман-есен шығуы, қайта оралуы символикалық түрде «өлім мен қайта тірілу» мотивіне сәйкес келеді. Осылайша, Төстік өзін дәлелдеп, батырлық қасиетін толық көрсетеді.

3. Үйге қайту және жаңа мәртебеге ие болу кезеңі (оралу)

Ер Төстік жер астындағы қиындықтарды жеңген соң өзінің бастапқы әлеміне қайта оралады. Оның оралуы жай ғана үйге қайту емес, бұл кезеңде ол жаңа біліммен, күшпен және батырлық қасиетпен келеді.

Ертегіде Төстік жер бетіне қайтқанда тек өзінің отбасының емес, бүкіл қоғамының, елінің жағдайын жақсартуға ықпал етеді. Ол оралған соң, ағаларын да құтқарып, ел-жұрттың құрметіне бөленеді. Осылайша, батырдың сапарынан алған рухани әрі физикалық тәжірибесі қоғамға береке мен тыныштық әкеледі. Бұл – сапардың толық аяқталуы және батырдың жаңа, жоғары әлеуметтік мәртебеге ие болуы.

Ер Төстік ертегісіндегі сюжет Джозеф Кэмпбелл көрсеткен «батырдың сапары» моделіне толық сәйкес келеді. Мұнда батырдың белгісіз әлемге сапары, сынақтарды жеңуі, ішкі рухани өзгерісі, еліне қайта оралуы сияқты архетиптік элементтер анық көрінеді. Осы талдау арқылы қазақ халқының дәстүрлі мифологиялық түсініктері жалпыадамзаттық архетиптік сюжеттермен үндес екенін байқаймыз.

Бұл талдаудың маңызды тұсы – қазақ ертегілерінің әлемдік мифтік сюжеттермен ұқсастығын айқындап, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік сипатын тереңірек ашуға мүмкіндік береді.

Бөлімді қорытындыласақ, көркем бейне мен сюжет құруда архетиптердің рөлі ерекше маңызға ие. Архетиптер әдеби шығармаларда жалпыадамзаттық тәжірибелер мен бейсаналық құрылымдарды бейнелеп, мәтіннің терең семантикалық қабаттарын ашады. Олар бір жағынан автордың дара стилін көрсетсе, екінші жағынан әдебиеттің жалпылық сипаттарын, оның мәдени және тарихи тамырлармен байланысын айқындайды. Архетиптік сюжеттер адамзатқа ортақ психологиялық модельдер ретінде шығармаға айқын эмоционалдық және символдық мән береді. Әдебиеттегі архетиптер көркем туындының идеялық-концептуалдық мазмұнын күшейтіп, оқырманның дүниетанымдық және эстетикалық қабылдауын тереңдетеді.

1.3 Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың философиялық негіздері

Әрбір білім беру жүйесінің негізінде белгілі бір философиялық тұғырнама жатыр. Білім мазмұнын, әдісін және мақсатын айқындайтын бұл философиялық негіздер – оқыту үдерісінің мазмұндық әрі құндылықтық тірегі. Қазіргі заманғы педагогикада кеңінен таралған гуманистік, экзистенциалистік және прагматистік бағыттар – оқушы тұлғасын дамытуға бағытталған негізгі педагогикалық-философиялық тұғырлар. Бұл бағыттардың әрқайсысы оқытудың мақсатына, әдісіне және мазмұнына өзіндік көзқарас ұсынады. Архетиптік мазмұнды оқытуда да дәл осы философиялық негіздер шешуші рөл атқарады.

Гуманистік бағыт оқушыны тұлға ретінде танып, оның даралығына, өзін-өзі дамыту әлеуетіне, рухани қажеттіліктеріне мән береді. Бұл бағытта оқушы – ең жоғарғы құндылық, ал мұғалім – оқушының табиғи қабілеттерін ашуға бағыт беретін серіктес. А. Маслоу, К. Роджерс, Дж. Дьюи [36, 37, 38, 39] сынды гуманистік психология өкілдері тұлғаның әлеуетін ашу, білім беру үдерісінде эмпатиялық қатынас орнату қажеттілігін алға тартты. Осы тұғырнамаға сүйене отырып, архетиптік сюжеттер мен образдарды оқыту оқушының ішкі дүниесіне әсер ету, оның болмыстық ізденісін қолдау, құндылықтық бағдарын жетілдіру құралы ретінде қарастырылады. Мысалы, көркем мәтіндегі архетиптерді түсіндіру барысында оқушылар өз ішкі әлемімен салыстыра отырып, жеке көзқарасын қалыптастыра алады. Бұл – өзіндік танымның бастауы.

Экзистенциалистік бағыт білім беруді оқушының өмірлік мағына іздеу үдерісі ретінде қарастырады. Ж. П. Сартр мен М. Хайдеггердің тұжырымдарына сүйенсек, адам ерікті тіршілік иесі ретінде өзінің өмірлік жолын өзі таңдайды және бұл таңдауы үшін толық жауапкершілікті де өзі арқалайды. Осы тұрғыдан алғанда, оқытудың мақсаты – дайын білім беру емес, оқушыға өз өмірінің мәнін табуға көмектесу. Әдебиет сабақтарында бұл қағидатты іске асыру үшін кейіпкерлердің таңдауларын, моральдық дилеммаларын талдау, өмірдің мәні мен құндылықтары туралы сұрақтар төңірегінде пікірталас ұйымдастыру ұсынылады. Архетиптік бейнелер бұл үдерісте адамның болмысын ашатын символдық құрал ретінде қызмет етеді. «Қаһарманның жолы» сияқты архетиптік құрылымдар өмірлік таңдау, күрес және өзін табу мәселелерін қозғау арқылы оқушыны экзистенциалистік сұрақтарға жетелейді.

Прагматистік бағыт оқыту үдерісін нақты өмірмен байланыстырады. Американ философы Джон Дьюи айтқандай, «Education is life itself» – оқу өмірден бөлек дайындық емес, өмірдің өзі. Прагматизмге сәйкес, білім – тәжірибе арқылы игеріледі және шынайы өмір жағдайында қолданылуы тиіс. Бұл тәсіл оқытуды өмірлік мәселелерді шешуге бағыттайды, ал оқушы – белсенді әрекет етуші тұлға. Прагматистік бағытта архетиптік мазмұнды оқыту оқушының мифтік немесе символдық оқиғаларды қазіргі өмірмен байланыстырып түсінуіне мүмкіндік береді. Мәселен, аңыз-ертегідегі «қаһарманның жолы» сюжетін қазіргі заман оқиғаларымен салыстырып, оқушылар оқығандарын күнделікті өмір тәжірибесіне қатыстыра алады. Жоба жұмыстары, рөлдік ойындар, зерттеу тапсырмалары – прагматистік педагогиканың тиімді әдістері.

Осы үш философиялық тұғырнаманың негізінде архетиптік мазмұнды оқыту тек танымдық мақсатпен шектелмейді, ол тұлғаның ішкі әлеміне әсер етіп, оның рухани-этикалық бағдарын қалыптастыруға бағытталады. Гуманистік тұғыр – оқушыны түсінуге және қолдауға, экзистенциалистік – оның ішкі еркіндігі мен жауапкершілігін оятуға, ал прагматистік тұғыр – нақты әрекет арқылы білімін өмірге қолдануға үйретеді. Архетиптік образдар мен сюжеттер осы бағыттардың үшеуіне де сай: олар тұлғаның рухани тәжірибесін байытады, өмірлік таңдау жасауға үйретеді және болмыс пен әрекеттің өзара байланысын ұғынуға сеп болады.

Әрине, оқытудың философиялық тұғырнамалары бір-бірінен ерекшеленгенімен, олардың ортақ мұраты – тұлғаны дамыту, оның әлеуетін ашу. Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытуда бұл тұғырнамалар өзара үйлесімде қолданыла алады: гуманистік тұрғыда оқушының ішкі әлеміне үн қату, экзистенциалистік тұрғыда мағыналық сұрақтар туғызу, прагматистік тұрғыда өмірлік тәжірибемен байланыстуршы құралдардың барлығы архетиптік мазмұнды тиімді меңгертудің философиялық негіздерін құрайды.

Архетиптік мазмұнды (көркем образдар мен оқиғалар желісін) оқыту барысында қалай оқыту, не үшін оқыту және не арқылы оқыту деген негізгі

сауалдарға жауап іздеу қажет. Төменде осы аспектілер бойынша талдау ұсынамыз:

Қалай оқытамыз? Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту әдістемесі оқушылардың қиялы мен шығармашылығын оятатын, әрі құндылықтарын қалыптастыратын белсенді әдістерді қамтуы тиіс. Дәстүрлі лекциядан гөрі диалогтық оқыту, әдеби сұхбат, драматизация, шығармашылық тапсырмалар (мысалы, мифті сахналау, ертегі желісі бойынша сурет салу, т.б.) тиімді. Мысалы, балабақша мен бастауышта сторителлинг әдісі жиі пайдаланылады: оқушыларға ертегілерді, мифтер мен аңыздарды айтып беру олардың назарын аударып, қиялын қамшылайды [40].

Вальдорф педагогикасы — Рудольф Штайнердің антропософиялық іліміне негізделген баламалы білім беру жүйесі. Вальдорф педагогикасы [41] тәжірибесінде мұғалімдер ертегі, мақал-мәтел, мифтік әңгімелерді кітаптан оқып беруден гөрі мәнерлеп жатқа айтып береді немесе қуыршақ театры тәрізді көрнекі тәсілдерді қолданады. Мұндағы мақсат – бала санасында архетиптік бейнелердің нақты көріністерін қалыптастыру арқылы қиялын дамыту және құндылықтарды сіңіру. Сол сияқты жоғары сыныптарда да әдеби шығармаларды талдауда кейіпкерлердің архетиптік үлгілерін анықтауға, олардың символдық мәнін ашуға бағыттаған жөн. Мәселен, кейіпкердің «қаһарман», «қамқоршы», «дана ұстаз», «сатқын» сияқты архетиптерге жататын рөлін айқындау арқылы оқушы сюжеттің терең қабаттарын түсіне бастайды. Архетиптік сюжеттік құрылымды (мысалы, «қаһарманның сапары» үлгісі) схемалап, оны шығарма оқиғаларымен сәйкестендіріп көру де тиімді әдіс бола алады. Яғни, оқытудың «қалайы» – белсенді, интерактивті, символдық-мағыналық талдауға негізделген әдістер кешені болуы шарт.

Не үшін оқытамыз? Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың басты мақсаты – оқушылардың мәдени-рухани санасын байытып, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойларына сіңіру. Әдебиеттегі архетиптік бейнелер мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан әмбебап үлгілер болғандықтан, оларды игеру арқылы жас ұрпақ адамзат тәжірибесінің терең қатпарларынан хабардар болады. Мифтік және ертегілік сюжеттер жақсылық пен жамандықтың мәңгі тартысы, батырлық пен зұлымдық, махаббат пен құрбандық тәрізді түбегейлі тақырыптарды көтереді. Бұл тақырыптар негізінде оқушыда ізгілікке деген сенім, әділдікке құштарлық, қаһармандыққа еліктеу сияқты асыл сезімдер оянады.

Архетиптік мазмұнды оқу адамгершілік тәрбиесінің міндеттерімен үндес: мысалы, ертегіден зұлымдықтың жазаланатынын, жақсының жеңетінін көрген бала әділеттілік құндылығын жан жүрегімен қабылдайды. Сонымен бірге, архетиптерді оқу оқушылардың өзін-өзі тануына көмектеседі – олар кейіпкерлердің бастан кешкенін саралай отырып, өмірдегі ұқсас жағдайларда қалай әрекет ету керектігі туралы ой түйеді. Жалпы айтқанда, архетиптік образдар мен оқиғаларды оқытудың «не үшін» аспектісі – тұлғаның моральдық

қағидаттарын бекіту, қиял-ынтасын дамыту, мәдени жадыны жаңғырту және өмірдің мәніне қатысты философиялық сұрақтарға жетелеу.

Не арқылы оқытамыз? Архетиптік материалдарды меңгерту белгілі бір мазмұндық ресурстар мен құралдарға сүйенеді. Ең әуелі, оқыту көркем әдебиет арқылы таралады: халық ауыз әдебиетінің үлгілері (ертегілер, эпостар, аңыздар), классикалық әдеби туындылар (поэмалар, романдар) архетиптік бейнелер мен сюжеттің қайнар көзі. Сондықтан қазақ ертегілерінен бастап әлем халықтары әдебиетіне дейінгі материалдарды кешенді пайдалану маңызды.

Пәнаралық байланыстарды да тиімді құрал ретінде атауға болады: тарих пәнімен интеграциялап, белгілі бір архетиптік сюжет (мысалы, бүкіл әлемге тараған «Топан су» аңызы) әр халық мәдениетінде қалай көрініс тапқанын жобалатып іздету – оқушылардың зерттеушілік қызығушылығын туғызады. Оқыту құралдары ретінде кітап мәтіндерімен қатар фильмдер, театр қойылымдары, сурет өнері туындылары да қолданылуы мүмкін, себебі оларда да архетиптік образдар бейнеленген. Мысалы, мультфильмдегі немесе кинофильмдегі кейіпкерлерді мифологиялық архетиптермен (ерік-жігері мықты батыр, айлакер сайқымазақ, мейірімді ұстаз, т.б.) байланыстыра талдау балаларға түсінікті әрі қызықты болады. Дегенмен «не арқылы» оқытуда ең негізгісі – әдеби мәтіннің өзі, сол мәтін арқылы берілетін идеялар.

Сабақта архетиптік мазмұнның символикасын ашуға көмектесетін қосымша материалдар (схемалар, карталар, генеалогиялық ағаштар, мифологиялық сөздіктер) да пайдалы құралға жатады. Қорыта айтқанда, архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті үлгілерін, түрлі көрнекі және техникалық құралдарды кеңінен қамтиды.

Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытуда білім берудің құндылықтық бағытын ұстану – оның тәрбиелік әсерін күшейтеді. Аксиологиялық тұжырымдама бойынша, білім беру мазмұны мен әдістері құндылықтарға бағдарлануы тиіс: оқу материалының тәрбиелік әлеуеті ескеріледі, оқушыны тұлға ретінде қалыптастырудағы құндылықтық идеяларға мән беріледі. Педагогикалық аксиология білім берудегі құндылықтар жүйесін зерттейді және соған негізделген әдіс-құралдарды ұсынып, олардың тиімділігін дәлелдейді. Яғни, аксиологиялық тұрғыдан мұғалім әр сабақта *адамгершілік, эстетикалық, азаматтық* сияқты құндылықтарды оқушы бойына дарытуды көздейді.

Ал акмеологиялық тұжырымдама тұлғаның кемелдікке ұмтылуын, шыңға жетуін қарастырады. “Акме” грекше шың, биік дегенді білдіреді, сәйкесінше акмеология – адамның шығармашылық ғұмырындағы және кәсіби өрлеуіндегі шыңына жету шарттарын зерттейтін ғылым. Педагогикада акмеологиялық тәсіл оқушының өзін-өзі жетілдіруге қабілетті, рухани қалыптасуын мақсат етеді. Бұл тұжырымдама адамның ең жоғары мүмкіндіктерін ашуға жағдай жасау деп түсініледі. Акмеология кемелденуді өзіндік білім алу, өзін-өзі дамыту арқылы жүзеге асатын үзіліссіз процесс деп санайды. Демек, оқу материалын меңгеру барысында оқушы тек жаңа мағлұмат алып қоймай, өзін өзі тәрбиелеуге, үздіксіз өрлеуге бейімделуі қажет.

Құндылықтарға негізделген оқытуды аксиологиялық және акмеологиялық тұрғыдан ұштастыру өте маңызды. Аксиологиялық (құндылықтық) негіз оқыту мазмұнына рухани-мағыналық сипат дарытса, акмеологиялық негіз әр оқушының жеке жетістік шыңына талпынуын қолдайды. Мысалы, архетиптік шығармаларды оқыту кезінде мұғалім бір жағынан олардағы құндылықтар жүйесін талдатса (аксиология), екінші жағынан әр оқушыны сол шығармадан өзін дамытуға қажетті үлгі, өнеге алуына ынталандырады (акмеология). Қос тұғырнама да білім алушыны тек білімді қабылдаушы емес, өзін үздіксіз тәрбиелеуші, жетілдіруші субъект ретінде қарастырады. Бұл көзқарас магистрлік деңгейдегі терең білім беру міндеттерімен де үйлеседі.

Архетиптік образдар – халқымыздың мәдени генетикалық кодының бір бөлігі, оларда ұлттың дүниетанымы мен идеалдары бейнеленген. Сондықтан қазақ әдебиетінің архетиптік мазмұнын оқыту оқушының рухани-адамгершілік дамуына тікелей әсер етеді. Психолог К.Г. Юнг бойынша архетиптер ұжымдық бейсананың құрамдас бөлігі, түрлі мифтер мен түс көрулерде, шығармашылық туындылар мен діни рәміздерде көрініс табатын әмбебап туа бітті бейнелер. Әр халық тарихи бетбұрыс кезеңінде өзінің төл архетиптеріне қайта оралып отырады; мысалы, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде мәдениет пен өнерде *«ұлттық негіздерді жаңғырту»* идеясы белең алды – бұл халықтың рухани түп-тамырын бекемдеу ниетін көрсетеді. Демек, қазіргі білім беру жүйесінде де ұлттық архетиптік материалдарды оқу – жастардың рухани жаңғыруының бір тетігі.

Архетиптік образдар оқушының құндылықтық бағдарын қалыптастыруда да айрықша рөл атқарады. Оқушы эпостық жырларды, ертегілер мен классикалық туындыларды оқу арқылы жақсы мен жаманның парқын ажыратуға, ізгілік пен зұлымдықты тануға үйренеді. Мысалы, кейіпкердің қиындықты жеңуі, қаһарманның өзін құрбан етуі немесе әділ патшаның елге шапағаты деген сияқты оқиғалар оқушының моральдық түсініктерін байытады. Зерттеулер көрсеткендей, Абай Құнанбайұлының қара сөздері мен өлеңдері қазақ қауымының мінез-құлқындағы кемшіліктерді сынап қана қоймай, оқырманын жақсы мен жаманды айыруға шақырады – әрбір қара сөзінде ақыл мен терең ой-толғау тұнып тұр.

Бұл – әдеби мәтіннің құндылықтық бағдар беру қабілетінің айғағы. Оқушылар архетиптік шығармаларды талдай отырып, адамгершілік қасиеттерді үлгі тұтады, өз бойына сіңіруге талпынады. Рухани-адамгершілік дамудың негізі – мәңгілік құндылықтар болса, архетиптік образдар сол құндылықтарды көркем бейне арқылы жеткізетін алтын көпір іспеттес. Сондықтан мұндай материалдарды оқыту тұлғаның ішкі рухани өзегін нығайтуға, ұлттық болмысты және жалпыадамзаттық гуманизмді сіңіруге қызмет етеді.

Архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың жоғарыдағы ұстанымдарын нақты мысалдармен дәйектей түсейік. Қазақ фольклорының інжу-маржаны саналатын «Ер Төстік» ертегісі – архетиптік сюжеттің тамаша үлгісі. Бұл – қазақ батырлық ертегілерінің ең көне нұсқасы, оның бойында

халқымыздың ерте дәуірдегі мифологиялық танымы, наным-сенімдері мен әдет-ғұрыптары тұтастай көрініс тапқан. «Ер Төстік» сюжетінде басты кейіпкер – кенже ұл Төстіктің ғажайып жағдайда дүниеге келуі, жер астына түсіп ағаларын іздеуі, дәулермен күресіп, зұлымдықты жеңуі баяндалады. Ертегі кейіпкерлері түгел дерлік архетиптік мәнге ие: Төстік – классикалық «*батыр-қаһарман*», ал оған серік болатын Таусоғар, Көлтауысар, Саққұлақ, Желаяқ сынды достары әрқайсысы адам қабілеттерінің шегін білдіретін бейнелер (қолдан келмес қиын іс тындыратын ғажайып күш иелері). Мәселен, Таусоғар образы арқылы халық ең алып күшті тау көтерумен сипаттайды – қазақ дүниетанымында *тау* ұғымы алыптық пен өрліктің символы екені ертегіден айқын аңғарылады. Ертегі финалында Ер Төстіктің барлық қиындықты жеңіп, ағаларын құтқаруы – жақсылықтың зұлымдықты жеңуінің, отбасылық сыйластықтың салтанатының көрінісі. Бұл оқиға желісін оқыту арқылы мұғалім оқушыларды ерлікке, табандылыққа, бауырмалдыққа баули алады. Сонымен бірге, «Ер Төстікте» кездесетін мифтік элементтер (мысалы, жер асты патшалығына саяхат) әлем әдебиетіндегі мәңгі тақырыптармен үндес. Оқушыларға қазақ ертегісіндегі осы мотивті салыстыру үшін шетел әдебиетінен ұқсас сюжеттерді (грек мифологиясындағы Орфейдің жер асты әлеміне сапары, т.б.) таныстыру олардың әдеби дүниетанымын кеңейте түспек.

Абай Құнанбайұлының шығармалары да архетиптік мазмұнды және құндылықтық нәрді бойына сіңірген құнды әдеби материал. Абайдың көптеген өлеңдері мен қара сөздері арқылы қазақ халқының болмысындағы қасиеттер мен кемшіліктер көрініс тауып, адамзатқа ортақ рухани қағидалар ұсынылады. Мәселен, Абайдың қара сөздерінде еңбекқорлық, білімге ұмтылу, әділдік, ынсап, мейірім сынды адамгершілік құндылықтар дәріптеледі. Ұлы ойшыл әрбір қара сөзінде жұртқа ғибрат айтып, жаман әдеттен арылып, толық адам болуға шақырады. Бұл идеялары уақыт жағынан бізден алыста тұрғанымен, мазмұн тұрғысынан архетиптік деуге болады, себебі Абай суреттеген «толық адам» бейнесі – кемел тұлғаның идеалы, көптеген мәдениеттердегі «кемелдік» архетипінің қазақы көрінісі. Сабақта Абай мәтіндерін талдау оқушылардың рухани әлемін байытып қана қоймай, оларды қазіргі қоғамдағы өз орнын, азаматтық парызын пайымдауға жетелейді. Мысалы, «*Әсемпаз болма әрнеге*» өлеңін немесе *Жиырма бесінші қара сөзді* оқығанда, оқушылар адал еңбек пен ғылым-білімнің маңызын ұғады, ар-ұят, намыс туралы түсініктерін бекітеді. Осылайша, Абай шығармаларын оқыту арқылы мұғалім архетиптік деңгейдегі данагөй ақылшының ролін атқарып, ұрпақ санасына ұлттық әрі гуманистік құндылықтарды сіңіреді.

Әлем әдебиетінен де архетиптік сюжеттердің сан алуан үлгілерін табуға болады. Мысалы, «*қаһарманның сапары*» (мақсатты ұзақ сапар) архетипі ежелгі грек эпосы «Одиссей» дастанында классикалық түрінде көрініс тапқан. Одиссейдің өз отанына оралу жолында небір сынақтардан өтуі – шыдамдылық пен ерлік сынды қасиеттерді үлгі етеді. Оқушылар бұл шығармамен танысу арқылы қиындыққа мойымау, айлакерлік пен қайраттылықтың үйлесімі туралы

түсінік алады. Ал «*қайта түлеу*» (rebirth) архетипі ағылшын жазушысы Ч. Диккенстің «Рождестволық ән» («A Christmas Carol») повесінде тамаша бейнеленген: басты кейіпкер Скрудж өз өміріне рухани өзгеріс жасап, сараңдықтан арылып, мейірімді, жомарт жанға айналады. Бұл оқиға оқушыларға адамның қателігін түсініп, түзеу арқылы жаңа сапаға көтеріле алатынын, яғни рухани қайта туу идеясын көрсетеді. Аталған екі мысал да – әлем әдебиетіндегі кең таралған архетиптік сюжеттердің көріністері. Бұлармен таныстыру оқушылардың әдебиеттану ұғымдарын тереңдетіп қана қоймай, оларды түрлі мәдениеттердегі ортақ гуманистік идеалдармен табыстырады [42].

Жалпы, жоғарыда қарастырылған теориялық негіздер мен әдеби мысалдар архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту білім берудің тек танымдық емес, ең алдымен тәрбиелік, аксиологиялық мәні бар екенін дәлелдейді. Оқытудың гуманистік, экзистенциалистік және прагматистік тұғырлары архетиптік мазмұнды терең игеруге әдіснамалық бағыт берсе, құндылықтарға негізделген (аксио-акмеологиялық) көзқарас сол мазмұнның тәрбиелік күшін толық ашуға мүмкіндік береді. Архетиптік образдар – ұлт руханиятының мәйегі, ал оларды оқыту – жас ұрпақты сол рухани қайнармен сусындату. Магистрлік диссертация деңгейінде бұл мәселені қарастыру қазіргі білімнің тек кәсіби білік емес, рухани-адамгершілік ұстаным қалыптастыру миссиясы бар екенін көрсетеді. Архетиптік бейнелерді оқыту арқылы тәрбие мен білімнің бірлігі іске асады: студенттер әлем әдебиеті мен өз халқының мәдени мұрасын терең түсініп, санасында мәңгілік құндылықтардың негізі қаланады.

2 ОРТА МЕКТЕПТЕ АРХЕТИПТЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

2.1 Қазақ әдебиетіндегі образдар мен сюжеттерді архетиптік аспектіден талдау

Мектеп жасындағы оқушылар үшін архетиптерді тану – көркем бейнені терең түсінудің, кейіпкерлер әрекетінің ішкі логикасын аңдаудың, шығарманың философиялық астарын ұғынудың бастапқы баспалдағы болмақ. Себебі көркем туындыда кез келген оқиға немесе кейіпкер сырттай берілген сипаттамамен ғана шектелмейді, ол бейсаналы деңгейде қалыптасқан мәдени кодтар мен символикалық құрылымдардың тасымалдаушысы. Мәселен, махаббат, әділет, ерлік, сатқындық, рухани ізденіс сияқты мотивтер – әдебиетте жиі кездесетін архетиптік мазмұнның өрнектері.

Архетиптік талдау барысында әр шығарманың мазмұнына сәйкес архетиптік бейнелер (мысалы, қаһарман, даналық иесі, құрбан, трикстер т.б.) мен сюжеттік модельдер (мысалы, «қаһарман сапары», «тағдырға қарсы күрес», «рухани өсу», «айламен әділетке жету») анықталып, олардың көркем туындыдағы функциясы мен идеялық маңызын ашу көзделеді.

Кесте 3 - Архетиптік талдау нысаны ретінде таңдалған шығармалар мен олардың қысқаша сипаттамасы

№	Шығарма атауы	Архетиптер	Сюжеттік архетиптер
1	«Қобыланды батыр» [43]	Қаһарман, Серт, Жауынгер, Сенім, Кек	«Батырдың сапары», «Жолға шығу», «Жауды жеңу»
2	Абайдың «Қара сөздері» [44]	Дана тұлға, Рухани ұстаз, Кемел адам	«Рухани ізденіс», «Өзін-өзі тану»
3	«Қыз Жібек» жыры [45]	Махаббат, Таңдау, Ерлік, Әйел идеалы	«Ғашықтық үшін күрес», «Сұлулық пен трагедия»
4	Мағжан Жұмабаев «Батыр Баян» [46]	Құрбандық, Ұлтқа адалдық, Ерлік пен қасірет	«Трагедиялық ерлік», «Қайшылық пен таңдау»

Герменевтика (грек. *hermeneutikos* – түсіндіру, талқылау) – мәтіндерді түсіндірудің теориясы мен әдістемесі болып табылатын философиялық бағыт. Бұл ілімнің бастаулары антикалық дәуірден бастау алады, әсіресе көне грек ақындарының шығармаларындағы рәміздер мен астарлы мағыналарды ашуға ұмтылған әрекеттерден көрінеді. Орта ғасырларда герменевтика негізінен діни мәтіндерді, әсіресе Библияны түсіндіруде кеңінен қолданылды. Қайта өрлеу дәуірінде бұл әдіс антикалық мәдени мұралардың тілін сол кезеңнің мәдени тіліне аудару мақсатында пайдаланылды. Герменевтиканың

философиялық негіздерін қалаушылардың бірі – неміс философы және теологы Фридрих Шлейермахер (1768–1834). Ол герменевтиканы кез келген мәтінді түсінудің жалпы теориясы ретінде қарастырып, түсіндіру ережелерінің бірыңғайлығын атап өтті [47].

Қазақ халқының ауыз әдебиеті мен жазба классикасында да осындай архетиптік бейнелер кең орын алған. Төменде жалпы білім беретін мектептің бағдарламасына енген бірнеше шығарманы – батырлық жыр, дидактикалық проза және эпикалық поэмаларды – архетиптік талдау арқылы қарастырып, сол шығармалардағы басты архетиптер мен олардың символдық қызметін сипаттаймыз.

«Қобыланды батыр» жыры классикалық батырлық архетиптің айқын көрінісі. Қобыланды – елін сыртқы жаудан қорғаушы, ерлік пен қаһармандықтың үлгілі бейнесі. Юнгтік талдау тұрғысынан ол «Ер Төстік» архетипін тұлғаландырады: халықтың ұжымдық санасындағы қорғаушы, әділет үшін күресуші образ. Жырда Қобыландының туылуы, өсіп-жетілуі мен ерлік жолына аттануы – көптеген әлем эпостарына ортақ кейіпкердің сапары (батырдың жолы) архетиптік сюжетіне сай құрылады. Мәселен, батырдың дүниеге келуі кейбір нұсқаларда қартайған ата-анаға Тәңірдің сыйы ретінде суреттеліп, оның пешенесіне ерекше жазылғаны меңзеледі; бұл мотив әлем мифтеріндегі «ғажайып бала» архетипіне ұқсас.

Жырдың оқиға желісінде Қобыландының халықты зұлым жаудан азат етуі – жақсылық пен жамандықтың мәңгілік күресі түріндегі архетиптік сюжет. Мұндағы сыртқы жау – халық тыныштығын бұзушы күш, оны жеңу арқылы батыр хаосқа қарсы тәртіп орнатады. Қобыландының қарсыластары (мысалы, Көбікті хан немесе өзге де жау образдары) зұлымдықтың, қауіпті «көлеңке» жағының кейіпкерлері деуге болады. Батыр оларға қарсы тұрып, ақыры жеңіске жетеді; бұл финалдық жеңіс эпоста кейіпкердің триумфы архетипін көрсетеді, яғни қаһарман барлық сынақтардан өтіп, ел-жұртына молшылық пен тыныштық сыйлайды.

«Қобыланды батыр» жырында бірнеше маңызды символдық архетиптер де көрінеді. Солардың бірі – Қобыландының тұлпары. Батырдың серік болған тұлпары Тайбурыл халық санасында киелі орын алған «аңғалат тұлпар» архетипін бейнелейді. Тұлпар – батырдың қанаты іспетті, ерекше жануар, ол қиын-қыстау сәтте иесіне адал қызмет етеді. Қазақ эпосында тұлпар тек көлік емес, еркіндік пен рух күштің нышаны. Мәселен, архетиптік тұрғыда ақ боз ат азаттық пен әділдік символы болып саналады. Тайбурылдың көмегімен Қобыланды қапияда ажалдан құтылып немесе қас дұшпанын жылдам қуып жетіп отырады – бұл бейне жылқы малының ұлттық бейсаналықтағы ерекше орнын аңғартады. Сонымен бірге жырда Қобыландының жауға аттанар алдында бата алуы, ананың ақ сүтімен қоштасуы тәрізді эпизодтар кездессе, олар кеменгер қария мен Ана архетиптерінің қызметін көрсетеді: батыр жолға шығарда үлкендердің батасын алады (данышпан қарттың жол көрсетуі), анасы немесе жұбайы тілек тілейді (қамқор ана бейнесі). Осылайша, «Қобыланды

батыр» эпосы ерлік, адалдық, достық секілді құндылықтарды архетиптік символдар арқылы ұрпақ жадына сіңірген. Батыр архетипі Қобыланды бейнесінде ұлттық болмысты білдірсе, оның сюжеті әлем эпостарына ортақ қаһарманның ізгі миссиясын паш етеді.

Абай Құнанбайұлының «Қара сөздері» – көркем әңгіме емес, терең философиялық және тағылымдық проза. Дегенмен, бұл шығармаларда да архетиптік мотивтер мен бейнелер ұшырасады, өйткені Абай қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқын талдай отырып, адамзатқа ортақ рухани мәселелерді қозғайды. Абайдың өзінің тұлғасы қазақ әдебиетінде данагөй ұстаз немесе кемеңгер қария архетипімен астасады: ол халыққа өнеге айтып, дұрыс жолды нұсқаушы рөлін атқарады. Юнг анықтаған «Ақылды қария» архетипі – қоғамға ақыл-кеңесімен жол сілтейтін, даналықтың символы. Абайдың қара сөздеріндегі тіл қатушы – өмір тәжірибесін түйген ойшыл, бұл бейне арқылы ақын ұлтына ұран тастап, рухани жаңғыруға шақырады. Мысалы, Абай жиі насихаттайтын «толық адам» тұжырымы – кемел тұлғаның архетипі, яғни жан-жақты жетілген, ар-ұжданын, ақыл-парасатын һәм жүрек жылуын тең ұстаған адам образы. Бұл идея жаһан әдебиетіндегі «Кемел адам» (Self – өзіндік тұтастық) архетипімен үндес деп айтуға болады.

Абай қара сөздерінде халық мінезіндегі кемшіліктерді қатаң сынға алады, надандық пен жалқаулықты түйрейді. Осы арқылы ақын ұжымдық бейсанамыздағы «көлеңке» архетипін танып-білуге үндейді деуге болады. Юнг психологиясында «Көлеңке» архетипі – тұлғаның немесе қоғамның жағымсыз, жасырын қыры, яғни мінезіндегі түнек жақтары. Абайдың 27-қара сөзінде келтірілген бір мысал – «жаман дос – көлеңке» деген бейнелі теңеу: *«Жаман дос – көлеңке, басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басыңды бұлт шалса, іздеп таба алмайсың»* деп жазады. Мұнда «жаман дос» адамды күн шуақта пайдаланып, қиын күнде тайқып кететін тұрақсыз пендені сипаттаса, оны «көлеңкеге» теңеу арқылы Абай опасыздықтың архетиптік сипатын көрсетеді. Көлеңке – опасыздық, зұлымдық, екіжүзділіктің символы ретінде Абайдың дүниетанымында да көрініс тапқанын байқаймыз. Сонымен қатар Абайдың көптеген қара сөздері мен өлеңдерінде «нұр» және «қараңғылық» образдары қарсы қойылады: ғылым-білімді ол күннің нұрына балайды, надандықты қара түнекке теңейді. Бұл – әлем әдебиетінде жиі кездесетін «жарық пен қараңғылық» архетипі, яғни білім – жарық сәуле, қараңғылық – надандықтың символы. Абай осы қарама-қарсы бейнелерді қолдана отырып, халқына жарыққа ұмтылуды өсиет етеді. Мәселен, адамның жан дүниесіндегі сүйіспеншілік пен мейірім отын аңсауы да әмбебап «құтқарушы» архетипіне сай: Абай имандылық, әділет сынды құндылықтарды адамзатты құтқарушы жарық күштер ретінде көркемдейді. Қорыта айтқанда, Абайдың қара сөздеріндегі әр түрлі моральдық пафос, бейнелі мысалдар – қазақтың ұлттық санасындағы архетиптік ұғымдарға негізделген. Герменевтикалық талдау арқылы бұл туындыда халқымыздың

өзін-өзі тану, кемелдену жолындағы бейсаналық ізденісі көрініс табатынын байқаймыз.

Әйгілі лиро-эпостық жыр – «Қыз Жібек» – қазақ әдебиетіндегі махаббат архетипінің классикалық үлгісі саналады. Бұл жырда екі жастың сүйіспеншілігі, олардың жолындағы кедергілер мен трагедиясы суреттеледі. Сюжеті тұрғысынан «Қыз Жібек» әлем фольклорындағы «ғашықтар хикаясы» архетипімен үндес: яғни Ромео мен Джульеттаға ұқсас қос мұңлықтың махаббат жолында құрбандыққа баруы бейнеленеді. Жырдың басты кейіпкерлері – Төлеген мен Жібек – архетиптік тұрғыда Ғашық жігіт және Сұлу жар образдарының көрінісі. Төлеген – асыл текті, ержүрек, өз сүйгені үшін алыс сапарға аттанатын романтикалық кейіпкер. Ол өз тайпасынан қиырдағы өзге рудың аруын іздеп табады, бұл мотив түркі эпостарына тән қалыңдық іздеу дәстүрлі сюжетін еске түсіреді. Ал Жібек – халқымыздың идеалға айналған ару бейнесі, сұлу, ақылды, және ақсүйек тұқымынан шыққан инабатты қыз. Жібек образы арқылы жалпы «Махаббат құдайы» немесе «Махаббат періштесі» архетипі көрінеді деуге болады: оның сұлулығы мен ақылы талай жігітті ынтықтырады, алайда ол жүрегінің қалауын – Төлегенді ғана таңдайды. Екі жастың қосылуына қарсы болатын күштер де архетиптік мәнге ие. Біріншіден, Төлегеннің әкесі Базарбай бастапқыда ұлының бөтен елдегі қызға үйленуіне қарсы болады – мұнда әкенің консервативті, ру ішінде қалуды көздейтін бейнесін байқаймыз, оны «дәстүр сақтаушы» архетипі деуге келеді. Екіншіден, Жібекті өзі алмаққа ниеттенген бақталас - Бекежан деген жігіт бар. Бекежан – эпостағы «Қара ниетті дұшпан» архетипі немесе көлеңке кейіпкер. Ол Төлегеннің бақытын қызғана отырып, қастандық жасайды. Ақырында, ұзақ сапардан сүйіктісіне келе жатқан Төлегенді Бекежан жол ортада өлтіріп кетеді. Бұл оқиға – жырдың трагедиялық шарықтау шегі, ғашықтық хикаясының ең ауыр сынағы.

Жырда махаббат тақырыбы ғана емес, әлеуметтік-рухани тартыс та архетиптік үлгіде көрінеді. Төлегеннің мұраты – Жібекке үйлену арқылы екі руды туыстастыру, достастыру (эпоста кейде Төлегеннің арманы ретінде елді біріктіру ниеті аталатыны бар). Ал Бекежан сынды өзімшіл күштер ру аралық алауыздықты қалайды. Осы тартыс жаңа мен ескінің конфликтісі ретінде, яғни прогрессивті бірлікке ұмтылыс пен дәстүршіл оқшауланудың күресі ретінде аңғартылады. Мұнда Төлеген – біріктіруші кейіпкер, ал Бекежан – іріткі салушы фигура. Нәтижесінде, зұлымдық уақытша жеңіске жетіп, Төлеген қаза табады. Жібек сұлу сүйген жарынан айырылып, қатты қайғыға батады. Кейбір нұсқаларында Жібек Төлегеннің артында қалған інісі Сансызбайға тұрмысқа шығып, екі рудың достығы жалғасады делінеді. Ал басқа нұсқаларында Жібек махаббатының өлгеніне күйзеліп қала береді. Қалай болғанда да, махаббат пен өлімнің егіздігі бұл жырда негізгі философиялық түйін.

«Қыз Жібек» жырындағы маңызды символдық деталь – Жібектің көрген түсі. Жібек Төлегеннің қазасын сезгендей болады, бір жаманат боларын алдын ала жүрегі сезіп, түс көреді. Жырда: *«Мен бүгін түс көрдім, / Түсімде жаман іс*

көрдiм» деп, қыз iшiн қорқыныш билегенiн айтады. Бұл эпизод – фольклордағы пайғамбарлық түс архетипiнiң нақты мысалы. Яғни, болашақта болатын қайғыны алдын ала ғайыптан аян беру мотивi бар. Мұндай түстер көптеген эпостарда кездеседi және кейiпкерлердi сақтандыру немесе тағдырдың бұлжымастығын көрсету үшiн қолданылады. Жiбектiң түсi де Төлегеннiң ажалы жақындағанының нышаны iспеттi, өкiнiшке қарай, кейiпкерлер оны тоқтата алмайды. Бұдан шығатын астар – адам тағдыры алдын ала жазылған деген сенiм және түс арқылы коммуникация жасау – көне мифологиялық санаға тән құбылыс.

Сондай-ақ, жырда жылқы образының символикасы ерекше. Төлегеннiң астындағы тұлпары (кейбiр деректе «Керкұла ат») иесiн сағынғанынан үйiрiнен бөлiнiп, жол бойы кiсiнеп, ақыры жамандықтың болғанын сездiрiп, ағасы Сансызбайға барып хабар бередi делiнетiн нұсқалар бар. Қазақ мәдениетiнде жылқы малы адалдық пен сүйiспеншiлiктiң символы саналады. Төлеген өлгенде оның аты иесiн жоқтап, қайғылы үн шығаруы – астыртын түрде мәңгiлiк адалдықты, таза махаббатты бiлдiретiн әсерлi деталь. Бұл да әлем әдебиетiндегi «адам және жануар достығы» архетипiнiң көрiнiсi, яғни жануар кейiпкердiң көңiл-күйiн, оқиғаның мәнiсiн түсiнiп, ерекше роль ойнайды.

Осылайша «Қыз Жiбек» жырында Ғашық қыз (Жiбек), Ғашық жiгiт (Төлеген), Батыр дос (Сансызбай), Қаскүнем жау (Бекежан) тәрiздi архетиптiк кейiпкерлер галереясы бар. Сюжеттiк желiсi де махаббат, сатқындық, өлiм, қайта жалғану сияқты уақыт сынынан өткен мотивтерге негiзделген. Жырдың ұрпақтан ұрпаққа ұнауының сыры да осындай әмбебап, әр жүрекке жақын архетиптiк мазмұнында жатыр. Герменевтикалық тұрғыдан талдағанда, «Қыз Жiбек» эпосы арқылы қазақ халқы сұлулықты идеал тұту, махаббат жолында мәрттiк пен құрбандыққа бару сияқты терең құндылықтарын баян етiп отырғанын ұғамыз.

Мағжан Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасы – тарихи негiзi бар романтикалық дастан, онда автор халық жадындағы батырлықты және трагедияны өз заманының көзқарасымен жырлайды. Поэмада бiрнеше негiзгi архетиптiк бейне анық байқалады. Ең алдымен, басты кейiпкер Батыр Баян – қазақтың ержүрек батырының жинақталған образы. Ол Абылай хан заманындағы шын тарихи тұлға негiзiнде алынғанымен, Мағжан оны ұрпаққа үлгi болатын қаһарман архетипi деңгейiне көтередi. Баян елiн қалмақ шапқыншылығынан қорғаған, талай жеңiстерге жеткен ер ретiнде суреттеледi. Жорыққа аттанар сәтiнде оның айналасына барлық қолбасшы, батырлардың тоқтау салып, тек соны күтумен болуы – Баянның айрықша мәртебесiн көрсетедi. Бұл тұста Батыр Баян ұжымдық бейсанамыздағы «Ұлт қорғаушысы» архетипi етедi, яғни халықтың арман-мұраты – еркiндiктi қорғайтын идеал батыр бейнесiнде көрiнiс тапқан.

Алайда поэманың сюжеттiк өзегi – Батыр Баянның жеке трагедиясы. Бұл шығармада классикалық батырлық эпостан өзгеше түрде кейiпкердiң iшкi жан әлемi, психологиялық тартысы алдыңғы қатарға шығады. Баянның iнiсi Ноян

мен қалмақ қызының арасындағы махаббат және сол махаббаттың опасыздық ретінде қабылдануы – шығармаға драмалық шиеленіс береді. Мұнда Мағжан енгізген ерекше архетиптік мотив – «Сұлу ізінде сынып түскен батыр» деуге болады. Қалмақ қызы – жау қолынан түскен тұтқын ару, Баян оны өзі сүйіп қалады. Ал жас Ноян (поэмада Баянның он бес жасар інісі) сол қызға ғашық болып, екеуі бірге қашып кетеді. Қалмақ қызының бейнесі ерекше екіұдай: бір жағынан ол жау тайпаның қызы болғанымен, сұлулығымен есті жанды тәнті етеді; екінші жағынан автор оны «сұм сұлу» деп сипаттайды. Бұл сипаттауда фатальды әйел (*femme fatale*) архетипінің нышаны бар – сұлулығымен ерлердің ақылын арбайтын, ақыры қайғылы оқиғаға себеп болатын әйел образы. Поэмада қалмақ қызы өзінің айласын пайдаланып, Ноянды да, Баянды да еліктіреді: бірі – ессіз ғашық, бірі – қызғаныш құрсауында қалады. Ақыры, қыздың осы әрекеттері орны толмас қайғыға ұрындырады: Баян інісі мен сүйген қызын өз қолымен өлтіруге дейін барады.

Мағжан осы оқиғаны аса шебер психологиялық бояумен суреттейді. Баянның сатқындық хабарын естігендегі жан күйзелісі, ашу мен өкініштің шарпысы поэмада айқын көрінеді. Ақынның өзі баяндап бергендей: «*Ақыры ашу ерді билеп кетіп, жалп етіп сөнген шамдай ақыл өлді*» – яғни батыр ашуға беріліп, ақыл-ойынан айырылғандай халге түседі. Осы сәтте Баянның бойындағы «көлеңке» архетипі бақылудан шығып, оның жан-дүниесіндегі ең қараңғы, жойқын импульстер іске асады. Юнгтің айтуынша, әр адамның ішінде көлеңке, яғни оның қара ниетті, қанды қол жағы өмір сүреді; егер ол сананы түмшаласа, адам өзіне өзі қарсы, қоғам нормасына қарсы әрекет жасайды. Міне, Баянның басына дәл сондай жағдай түседі: ашу-ыза бұлты көзін қаптап, ол алдымен алдынан аңғал сезіммен шығып тұрған сүйікті інісі Ноянды садақпен атып түсіреді, артынша басы төрге тиген қалмақ сұлуын да өлтіреді. «*Ашулы ағасына қарап күліп, ойында бөтен ештеңе жоқ жан көке деп қарсы жүрген*» бала Ноянның өлімі – қазақ әдебиетіндегі ең қайғылы сәттердің бірі. Бұл көрініс – Баян бейнесінің архетиптік тұрғыда «құлаған қаһарман» сипатын айқындайды. Яғни, асыл батыр өз нәпсісінің, өз ішіндегі көлеңке жағының құрбаны болып отыр.

Батыр Баянның осындай ауыр күнә жасауы – оның трагедиялық тағдырын алдын ала белгілейді. Ол дереу қателігін түсініп, қатты налиды, өзін кешірмейді. Бірақ архетиптік сюжет заңдылығы бойынша, батыр өзін құрбан ету арқылы қайғысының өтеуін беруге тырысады. Сол себепті Баян көп ойланбастан жаумен болатын шешуші соғысқа аттанады. Поэма финалында Батыр Баян жалғыз өзі сансыз жауға қарсы шабады да, қаза табады (жанындағылар да бірге қырылады). Яғни, Баян өз өмірін ел-жұрты жолында құрбан етіп, жасаған жеке қателігін қанымен жуады. Бұл финал қазақ оқырманының санасында Баянды толықтай ақтап шығуға мүмкіндік береді: оның өлімі – кешірім алу үшін өзін қиған құрбандық архетипіне сай келеді. Әлем әдебиетінде талай трагедиялық кейіпкерлер өз кемшілігінің жазасын өлім арқылы өтейтіні белгілі (мысалы, ежелгі грек трагедияларындағы кейіпкерлер,

Шекспирдің кей қаһармандары т.б.). Баян да сондай ғұмырын құрбан еткен жан. Поэма соңында Мағжан батырға өте биік пафоспен эпитафия жазады, оның ерлігі мен рухын мадақтайды. Бұл – халықтың батырға деген құрметінің белгісі, сонымен бірге «Мәңгілік ерлік рухы» архетипінің көрінісі: батыр өлсе де, артында оның өлмес даңқы қалады, рухы аруақ болып ұрпақтарды желеп-жебейді. Қазақ эпосында батырлардың атын ұран қылып шақыру дәстүрі бар, Мағжан да поэмада Абылайдың аузымен Баян аруағына тағзым еткізеді. Осылайша, «Батыр Баян» поэмасы – батырдың көлеңкесімен күресі мен құрбандық арқылы тазару сияқты архетиптік сарындарды ұштастырған күрделі шығарма.

Мағжан Жұмабаев поэмасында тек жеке трагедия емес, ұлт бірлігі мен ерлік идеясы да көтеріледі. Баянның образы арқылы патриотизм архетипі асқақтатылады: ол – ел намысы үшін жанын берген идеал сарбаз. Сонымен бірге, Баянның ішкі қақтығысы арқылы ақын адам психикасының иррационал күштерін көрсетеді. Бұл – модерн әдебиетке тән психоаналитикалық ізденіс. Сөйтіп, «Батыр Баян» дәстүрлі эпос пен психологиялық прозаның тоғысында тұрған туынды ретінде архетиптік талдауды қажет етеді. Мұнда батыр, опасыз (сатқын ғашықтар), зұлым жау, адал дос (поэмада Баянның сенімді серіктері, Абылай хан) тәрізді бірнеше архетиптік роль бар, әрі сюжеттік құрылымы да мифтік өлшемдерге бай: кек, ғадауат, өз-өзін құрбан ету, рухтың өлмес өмірі.

Қорытындылай келе, қазақ әдебиетіндегі аталған шығармаларды архетиптік аспектіден талдау – олардың терең мазмұнын, ұлт санасының көркем бейнеде көрініс тапқан қырларын ашады. Юнгтің архетиптік теориясы мен әдеби герменевтика әдісі бізге Қобыланды, Жібек, Баян сынды кейіпкерлердің тек жеке автор туындысы емес, тұтас халықтың бейсаналық мұратының көрінісі екенін ұғындырады. Батырлық эпостарда Ер Төстік архетипі мен онымен байланысты жан серігі – тұлпар образы ұлттық рухтың қайнарын көрсетсе, лиро-эпостағы ғашықтар архетипі халқымыздың сүйіспеншілік идеалын танытады. Абайдың қара сөздеріндегі данышпандық пен көлеңке сарындары ұлт ойының өз ішіндегі жарық пен түнек тартысын әйгілейді. Әр шығармадан табылатын архетиптер (батыр, ана, көлеңке, тұрлаулы дос, сатқын, т.б.) өздерінің символдық қызметі арқылы оқырманға ғаламдық үндестік сезімін ұялатады. Мысалы, Қобыландыдағы батыр архетипі ұрпаққа ерліктің өнегесін берсе, «Қыз Жібек» трагедиясы махаббаттың құдіретін де, оның жолындағы құрбандықтың қиындығын да көрсетеді; ал «Батыр Баян» екіұдай сезімнің адам тағдырын қалай өзгертетінін сипаттайды. Бұлардың барлығы түптеп келгенде адамзаттың ортақ баянды тақырыптары. Архетиптік талдау оқушылардың осы шығармаларды тереңірек түсініп, олардағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды ажырата алуына септігін тигізеді. Яғни, әдеби білім беру барысында жеке шығарма мазмұнын талдаумен қатар, оның астарындағы архетиптік мәнді ашу – оқырманның

мәдени санасын және эстетикалық талғамын дамытуға ықпал ететін тиімді бағыттардың бірі.

2.2 Қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытудың тиімді әдістері

Әдебиетте архетиптік тақырыптарды оқыту түрлі әдістемелік тәсілдер арқылы тиімді жүзеге асырылуы мүмкін. Әрбір әдіс оқушыларға материалды меңгертуде өзіндік ерекше қыр ұсынады, ал көбінесе әдістердің үйлесімді қолданылуы ең жақсы нәтиже береді. Төменде қазақ әдебиеті контексінде архетиптік бейнелер мен сюжеттерді оқытуға қолдануға болатын бірнеше тиімді әдіс сипатталады: герменевтикалық талдау, интерактивті технологияларды қолдану, ақылдың алты қалпағы, рөлдік ойындар және салыстырмалы талдау.

Герменевтикалық әдіс (түсіндіру тәсілі). Герменевтикалық әдіс мәтінді терең түсіндіруге негізделеді, оқушыларды символдар, баяндаулар мен архетиптердің артында жасырынған мағыналық қабаттарды ашуға ынталандырады. Практикада бұл тәсіл мәтінді мұқият оқуды, оның контексті мен астарын, символикалық мәнін бірге талдауды қамтиды. Мысалы, қазақтың батырлық жырын оқығанда мұғалім оқушылармен бірге кейіпкердің сапарының немесе мифтік жануарлардың бейнесінің мәдени әрі жалпыадамзаттық мағынасын бірлесе талдауы мүмкін. Бұл әдіс әдеби герменевтиканың дәстүріне (Г. Гадамер, П. Рикёр және басқалар) сүйенеді, әрбір әдеби туындыны «шешуге және түсіндіруге тиіс мәтін» ретінде қарастырады [48, 49].

Әдебиет сабағында герменевтикалық жаттығулар архетиптік мотивтерді, құрылымдарды анықтап, олардың мәнін талқылаудан басталады. Мұғалім оқушыларға интерпретациялық сұрақтар қойып (мысалы: «Бұл қаһарманның күресі адамзат тәжірибесінде нені білдіреді?») немесе «Ақсақал бейнесі (мысалы, жырау) қандай мәдени құндылықтарды бейнелейді?»), мәтіннің астарын бірге ашуға жетелейді.

Осы орайда, оныншы сыныпты нысанға ала отырып, герменевтикалық әдістемені қолданып тәжірибе жасап көрдік. Тәжірибе үшін, нысандағы сынып оқушыларына арнайылап тапсырмалар құрастырылған болатын. Бұл сұрақтар мен тапсырмалар архетиптер теориясының негізін қалаушы Карл Густав Юнгтің аналитикалық психологиясына, сондай-ақ оны қазақ әдебиетіне бейімдеген Алпысбай Мұсаев, Айгүл Ісімақова, Жандос Смағұлов, Сейіт Қасқабасов, Мырзатай Жолдасбеков, Зина Бисенғали секілді әдебиеттанушы ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып құрастырылды. Әсіресе, «батыр», «дана», «анима/анимус», «құтқарушы» архетиптері туралы сұрақтар Юнгтің «Ұжымдық бейсаналық» және «Архетиптер мен бейнелер» еңбектерінің негізгі принциптеріне негізделген.

Зерттеу барысында герменевтикалық әдіске негізделе отырып, 10-сынып оқушыларына төмендегідей бағыттағы тапсырмалар ұсынылды. Бұл

тапсырмалар оқушылардың архетиптік бейнені тануына, көркем мәтінмен терең жұмыс істеуіне және жеке ой қалыптастыруына ықпал ету мақсатында құрылды.

➤ *10-сынып*

Тақырыбы: «Дана бейнесі – архетиптік символ»

Мәтіні: Абайдың қара сөздері

Мақсаты: Абайдың даналық архетипіне сай келетін ерекшеліктерін анықтау және оның тәрбиелік рөлін ұғыну.

Ұсынылған тапсырмалар:

1-тапсырма: Сыныппен әңгімелесу (Think-Pair-Share әдісі):

Мұғалім оқушыларға бастапқы ой қозғайтын сұрақтар қояды:

- «Абайдың қара сөздерінен қандай үлгі алуға болады?»

- «Қандай адам өзгеге үлгі бола алады?»

Оқушылар өз ойларын топ ішінде талқылап, кейін сыныппен бөліседі.

2-тапсырма (салыстырмалы талдау): «Абай - дана».

Мұғалім бағыттаушы сұрақ қояды:

- «Сіздің өміріңізде дана адам деп кімді атап едіңіз?»

Көп оқушы отбасы мүшелерін – ата-әже, әке-ана секілді адамдарды атап, олардың ақылы мен өмірлік кеңестерін мысалға келтіреді.

- «Басқа қандай шығармалардан осындай дана, ақылышы, жол бастаушы кейіпкерлерді еске түсіре аласыңдар ма?»

Оқушылар 5-сыныптан бері оқып келе жатқан шығармалардан кейіпкерлерді атайды. Мысалы: Асан Қайғы, Абыз, Құртқа, Наурызбай батырдың анасы, Алдар көсе (ақылмен шешім табуы жағынан), т.б.

3-тапсырма (топтық): Абай айтқан қара сөздерден үлгі келтіріп, оның тәрбиелік мәнін 2 сөйлеммен түсіндір.

4-тапсырма: Төмендегі архетиптердің ішінен Абайға сай келетін екеуін таңда:

- Құтқарушы
- Дана
- Жауыз
- Тәрбиелеуші
- Құрбан

Оныншы сыныпқа берілген тапсырмалар оқушыға рухани-адамгершілік құндылықтарды ұғынуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, Абай бейнесін талдау арқылы оқушы отбасылық тәрбие, қазақы даналық және үлкенге құрмет ұғымдарын бағалауға дағдыланады. Сонымен қатар, дана архетипін өз өміріндегі тұлғамен салыстыру арқылы оқушы өзіндік рефлексия жасап, көркем әдебиет пен жеке тәжірибе арасындағы байланысты терең сезінеді - бұл оның тұлғалық дамуына оң әсер етеді. Мұндай тапсырмалар оқушының салыстырмалы талдау дағдысын жетілдіреді, себебі ол бір ғана мәтінмен шектелмей, өмірлік және әдеби ұқсастықтарды салыстыруды үйренеді.

Ақырында, әдеби талдау сабағының қорытынды кезеңінде мұғалім оқушылардың жауаптарын жинақтай келе, көптеген әдеби шығармаларда дана, ақылшы, жол сілтеуші кейіпкерлердің жиі кездесетінін атап өтті. Бұл бейнелер - адамзат мәдениетінде кең тараған архетиптік символдар екені түсіндірілді. Оқушылармен жүргізілген талдау барысында Абай Құнанбайұлының қара сөздеріндегі ой тереңдігі мен өмірлік ұстанымдары оның «Дана», «Тәрбиелеуші», «Ақылшы» архетиптік бейнелеріне толық сай келетінін көрсетті.

Мұғалім 7-қара сөзден үзінді келтіріп, Абайдың адам тәрбиесіне қатысты көзқарасының мәнін нақты мысал арқылы түсіндірді. Сонымен қатар, оқушылар да өз пайымдарын ортаға салды: бірі Абайды Гарри Поттер шығармасындағы Дамблдор бейнесімен салыстырып, екеуінің де даналық жолындағы ұқсастықтарын көрсетті. Басқа оқушылар Асан Қайғы, Ұлпан, ұстаз бейнесі секілді қазақ әдебиетіндегі кейіпкерлермен параллель жасап, архетиптік бейнелердің сабақтастығын дәлелдеді.

Осылайша, оқушылар архетиптік түсінікті өмірлік тәжірибе мен әдеби білім негізінде жалпылай алды және Абай бейнесін сол ауқымда тереңірек ұғына бастады..

Тапсырмаларды таратудың форматы мен ұйымдастырылуы.

Зерттеу жұмысы аясында дайындалған архетиптік талдауға бағытталған тапсырмалар әр сыныптың деңгейіне сай сараланып, жүйелі түрде ұйымдастырылып берілді. Тапсырмалар алдын ала дайындалып, жеке талдау парақтары түрінде қағазға шығарылып, әр оқушыға жеке таратылды. Әр парақта көркем мәтіннен алынған үзінді, нақты сұрақтар, және жауап жазуға арналған бос орындар қарастырылды.

Оқушыларға тапсырма орындауға 25 минут уақыт берілді. Жұмыс аяқталған соң ауызша талқылау, топтық пікір алмасу, және салыстырмалы рефлексия сессиялары ұйымдастырылды. Бұл әдіс тапсырмаларды тек формалды орындап қана қоймай, олардың мазмұнын терең түсінуге, және жеке көзқарасты дамытуға бағытталды.

Оқушылардың тапсырмаларға берген жауаптарының сипаты.

Оқушылар тапсырмаларға әртүрлі деңгейде жауап берді. Жалпы, тәжірибеге оныншы сынып оқушылары қамтылып, олардың жауаптары сапасына қарай үш деңгейге бөлінді: оқушылардың басым бөлігі архетиптік ұғымды дұрыс түсініп, дәйекпен негізделген, мазмұнды жауаптар ұсынды; кейбірі жартылай дұрыс жауап беріп, кейбір тұстарда үстірт түсінік танытты. 10-сынып оқушысы Абайдың тәрбиелік сөзін мысал келтіріп, оның «дана» архетипіне сай бейнесін дәйекті түрде дәлелдеді. Абай жиі айтатын «толық адам» тұжырымын «Кемел адам – Self» архетипімен байланыстыра алды.

Нәтижесінде, оқушылар «дана» сияқты архетип тек оқиғамен шектелмейтінін, олар терең рухани, символдық бейнелер екенін ұқты. Сонымен қатар, бұл процесс барысында оқушы өзіндік ой айтуға, өз пікірін дәлелдеуге дағдыланды. Яғни, тапсырмалар мен оларды түсіндіру жұмыстары нәтижесінде

оқушы тек нақты жауап беріп қана қоймай, әдеби бейнені тануға, көркем мәтінді интерпретациялауға және өмірлік мән-мағына іздеуге машықтанды.

Герменевтикалық әдістің басты артықшылығы – сын тұрғысынан ойлау мен жеке танымдық байланысты дамыту: оқушылар тек оқиганы қабылдап қана қоймай, мәтіндегі символдық желілер мен когнитивтік құрылымдарды түсінуді үйренеді. Бұл тәсіл қазақ әдебиетінде, әсіресе Абайдың «Қара сөздерін» оқытуда өте тиімді, себебі бұл туындылардағы философиялық ойларды ашу үшін оқушылар архетиптік даналық пен моральдық тағылымды герменевтикалық тұрғыдан таниды.

Әдебиет сабағында интерактивті технологияларды қолдану. Интерактивті және цифрлық құралдарды пайдалану архетиптік мазмұнды меңгертуде оқушылардың қызығушылығын айтарлықтай арттыра алады. Заманауи оқушылар – цифрлық дәуір өкілдері, сондықтан АКТ (ақпараттық-коммуникациялық технологиялар) қолдану олардың әдебиетпен әртүрлі форматта жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Мысалы, мұғалім қаһарманның сапары архетипін әртүрлі шығармаларда қадағалау үшін интерактивті оқиға карталарын қолдана алады немесе қазақ және еуропа фольклорындағы архетиптік кейіпкерлердің (мысалы, айдаһарлар немесе батырлар) визуалды бейнелерін салыстыратын мультимедиялық презентациялар ұсына алады. Сондай-ақ, интерактивті тапсырмалар (викториналар, ойындар, топтық онлайн пікірталастар) күрделі архетиптік ұғымдарды оқушылар үшін жеңіл әрі тартымды етеді.

Зерттеу жұмысының бұл кезеңінде архетиптік талдауға бағытталған тапсырмаларды орындау барысында АКТ-мен жеткілікті түрде таныс болғандықтан жетінші (7) және сегізінші (8) сыныптары нысанға алынды. Бұл кезеңде оқушылар мәтіндік талдау мен салыстыру жұмысын тек қағаз жүзінде ғана емес, интерактивті презентациялар, Padlet онлайн-тақтасы, Kahoot викторинасы және Google Forms сұрақтары арқылы орындады.

Мысалы, 7-сыныпта «Қыз Жібек» пен «Ромео мен Джульетта» кейіпкерлерін салыстыру тапсырмасы Google Jamboard арқылы топтық режимде орындалды. Әр топ өз аргументін жазып, ортақ тақтада қорғаса, 8-сыныпта «Қорқыт – Ізденуші» тақырыбы бойынша оқушылар Padlet платформасында өз ойларын эссе түрінде бөлісті және сыныптастарының жазбаларына пікір қалдырды. Сонымен қатар, Kahoot платформасында архетип түрлері бойынша викториналық сұрақтар ұсынылып, оқушылардың теориялық білімі жылдам тексерілді.

АКТ қолдану оқушылардың белсенділігін арттырып қана қоймай, бірін-бірі тыңдау, тез ойлану, пікір білдіру және жауапкершілікпен жұмыс істеу дағдыларын дамытты. Мұндай құралдар герменевтикалық тәсілді интербелсенді ортада жүзеге асыруға мүмкіндік беріп, оқушының шығармашылық ойлау, мәтінді визуалды қабылдау және ұжымдық ынтымақтастық қабілетін жетілдірді.

Тапсырмаларды құрастыру негіздері

Оқушыларға ұсынылған АКТ негізіндегі тапсырмалар архетиптік әдеби талдау мен заманауи оқыту технологияларын ұштастыра отырып жасалды. Сонымен қатар, әдеби білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдану бойынша Күләш Оразбекова мен Сандуғаш Жұмабекованың еңбектері негізге алынды. Бұл педагог-әдіскерлердің зерттеулері оқу үдерісін жаңғырту, оқушы белсенділігін арттыру және функционалдық сауаттылықты дамытуда заманауи құралдарды пайдалану тәсілдерін ұсынады.

Ал, тапсырмаларды құрастыруда Бенжамин Блумның танымдық дағдылар таксономиясы басшылыққа алынды. Яғни, оқушылардың тек қарапайым білу және түсіну дағдылары емес, сонымен қатар талдау, салыстыру, рефлексия жасау, символдық мәнге бойлау және визуалды түрде дәлелдеу сияқты жоғары деңгейлі когнитивтік дағдыларының дамуына басымдық берілді.

АКТ қолдануға негізделген толық тапсырмалар жинағы.

Тәжірибелік кезеңде 7 және 8-сынып оқушыларына интерактивті технологияларды қолдану әдісі бойынша төмендегідей тапсырмалар ұсынылды.

➤ 7-сынып

Тақырып: «Ғашықтық трагедиясы»

Шығармалар: «Қыз Жібек» және «Ромео мен Джульетта»

Мақсат: Оқушылардың ғашықтық архетипін заманауи әдістермен салыстырып талдауы, шығармалар арасындағы ұқсастық пен айырмашылықты визуалды ортада көрсетуі.

1. *Google Jamboard* – Топтық визуалды талдау

Тапсырма: Әр топ бір кейіпкерді (Жібек немесе Джульетта) сипаттайды.

Архетиптік қасиеттерді жазып, суреттер, символдар, қысқа дәйексөздермен толықтырады.

Сынып соңында әр топ өз Jamboard парағын қорғап, аргументтерін түсіндіреді.

2. *Padlet* – Онлайн рефлексия

Тапсырма: «Ғашықтық үшін жанын пида ету – ерлік пе әлде әлсіздік пе?» деген сұраққа пікір жаз.

Оқушылар Padlet-те өз жазбаларын бөліседі және кемінде 2 сыныптасының жазбасына пікір қалдырады.

3. *Kahoot* – Архетиптік түрлер бойынша блиц-викторина

Мақсаты: Жаңа материалды бекіту, архетиптік терминдер мен кейіпкерлерді есте сақтау.

10 сұрақтан тұратын Kahoot ойыны - батыр, дана, ғашық, құрбан архетиптеріне қатысты болды.

➤ 8-сынып

Тақырып: «Қорқыт – Ізденуші архетипінің бейнесі»

Шығарма: «Қорқыт ата кітабы»

Мақсат: Оқушылар Қорқыт бейнесін архетиптік тұрғыда талдайды, оның өмірлік мәнді іздеудегі рөлін түсініп, интерактивті құралдар арқылы өз ойларын білдіреді.

1. *Google Jamboard* - Философиялық ой қозғау

Мақсаты: Сабаққа эмоционалды, ойлы кіру, жеке философиялық пайымын ортаға салу.

Мұғалім сұрақ береді:

«Қорқыт не іздеді?»

«Өлімнен неге қорықты?»

«Сеніңше, өмірдің мәні неде?»

Оқушылар: стикерлер арқылы өз ойларын жазады. Кейін 1-2 оқушы жауабын сыныпқа түсіндіреді.

2. *Padlet* – Символдық интерпретация тақтасы

Мақсаты: Қорқыттың қобыз үні мен бейнесінің астарлы мағынасын ұғындыру

Тапсырма: Төмендегі сұрақтарға жауап қалдыр:

«Қобыздың үні сен үшін нені білдіреді?»

«Қорқыт бейнесі қандай ұғымдармен байланысты?»

Оқушылар қысқаша жазба қалдырып, кемінде 2 сыныптасының жауабына пікір жазады.

3. *Google Forms* – Архетипті сәйкестендіру және жазбаша ой

Мақсаты: Архетиптік ұғымды анық түсіну, түсінігін жазбаша дәлелдеу

Тапсырма: Қорқыт бейнесіне сәйкес келетін сипаттамаларды таңда:

- Ізденуші
- Құрбан
- Батыр
- Құтқарушы

(дұрысы: Ізденуші)

Ашық сұрақ: «Қорқыттың ізденісінен не түсіндің? Өзің өмірде нені іздеп жүрсің?»

Жауаптар арқылы оқушының рефлексия деңгейі көрінеді.

4. *Canva / Google Slides* – Инфографика құрастыру

Мақсаты: Қорқыттың өмірлік жолын архетиптік схема арқылы визуалдау

Тапсырма: «Қорқыт – Ізденуші» тақырыбына инфографика жаса:

– Ізденіс нысаны (мәңгілік өмір)

– Кедергілер (өлім, қорқыныш, жалғыздық)

– Символдар (қобыз, жел, су)

– Қорытынды (адамның ең үлкен күресі – рухани мағына іздеуде)

Сабақтың қорытынды кезеңі (ауызша шеңбер):

◆ «Қорқыт кім үшін маңызды?»

◆ «Іздену – адам болмысының бір бөлігі дегенмен келісесің бе?»

◆ «Өмірдің мәні туралы бүгінгі көзқарасың өзгерді ме?»

Тәжірибеге қатысушылар

АКТ-ға негізделген тапсырмаларды орындауға 7 және 8-сыныптар және олардың параллель сыныптары қатыстырылды. Тәжірибе жұмысы екі топқа бөлініп жүргізілді: эксперименттік топ (АКТ құралдары қолданылған) және бақылау тобы (дәстүрлі әдіспен жұмыс жасаған). Эксперименттік топ ретінде 7 «а» және 8 «а» сынып оқушылары алынса, бақылау тобына сол сыныптардың параллель сыныптары 7 «б» және 8 «б» -ның оқушылары алынды.

Эксперименттік топтағы оқушыларға тапсырмалар Google Jamboard, Padlet, Google Forms, Canva платформалары арқылы ұсынылды. Бұл топтағы оқушылар көркем мәтінді архетиптік тұрғыда тереңірек түсінуге тырысып, өз ойларын нақты мысалдармен дәлелдеуге бейімділік танытты. Жауаптарында кейіпкердің іс-әрекетін ішкі психологиялық болмысымен байланыстыру, көркем бейнені символдық деңгейде қабылдау әрекеттері байқалды. Әсіресе, визуалды түрде салыстыру мен пікір білдіру тапсырмалары кезінде оқушылар өзара диалогқа түсіп, топтық пікір алмасу нәтижесінде ойларын нақтылауға, кеңейтуге мүмкіндік алды.

Ал бақылау тобындағы оқушылар, негізінен, әдеби мәтіннің мазмұнына сүйеніп жауап беруге тырысты. Көп жағдайда оқиганы сипаттау деңгейінде қалып қойып, архетиптік талдауға терең бойлай алмады. Олардың жауаптарында жеке интерпретациядан гөрі, дайын, оқулықтан алынған ақпаратқа сүйену басым болды. Символдық мәнді тану мен салыстырмалы талдау жүргізу дағдылары шектеулі болды.

Оқушылардың тапсырмаға берген жауаптарын салыстыру барысында олардың архетиптік ұғымды түсіну деңгейі әртүрлі екені байқалды. Мұғалімнің негізгі рөлі - әр оқушының деңгейіне сай түсіндіру, бағыттау және тереңдету болды. Бұл үдерісте сұраққа берілген жауаптың дұрыстығы немесе толық еместігі оқушының мәтінмен жұмыс істеу тәсіліне, символдық қабылдау қабілетіне, және әдеби-теориялық дайындық деңгейіне тікелей байланысты болды.

Дұрыс жауаптарға жұмыс түрлері:

Эксперименттік топтағы кейбір оқушылар тапсырмада берілген архетиптік бейнелерді нақты дәлелдермен байланыстырып, мазмұн мен мағына үйлесімін көрсете білді. Мысалы, 7-сыныптағы «Жібек пен Джульетта неліктен ұқсас?» деген сұраққа бір оқушы: *«Жібек пен Джульетта екеуі де өз сүйіктісінің таңдауы үшін күресті. Екеуі де махаббат жолында құрбан болды. Бұл – трагедиялық ғашықтар архетипі.»* - деп жауап берді. Бұл жауапта оқушы архетиптік терминді дәл қолдана алды, кейіпкерлердің әрекетін дұрыс байланыстырып, моральдық ұстанымдарын салыстырды. Мұғалім тарапынан бұл жауап қосымша *«Құрбандық ұғымы қандай жағдайда трагедиялық бола алады?»*, *«Махаббат пен өлім неге қатар жүреді деп ойлайсың?»* сияқты сұрақтар арқылы тереңдетілді. Осы сұрақтар оқушыны ой кеңістігін тереңдетуге итермелеп, әдебиеттегі махаббат бейнесінің драмалық сипатын түсіндіруге себеп болды.

Толық емес немесе қате жауаптарды бағыттау сәті туралы айта кетсек, бақылау тобындағы оқушы осы сұраққа: *«Жібек пен Джульетта бір-біріне ұқсамайды. Себебі олар басқа елдің адамдары.»* - деп жауап берген болатын. Бұл жауапта беттік түсінік пен символдық мәнді аңғара алмау байқалды. Мұндай жауаптарға мұғалім тарапынан келесі тәсілдер қолданылды:

- *Мәтінге қайта оралу*: Жібек пен Төлегеннің арасындағы диалог пен қарым-қатынасты қайта оқып, олардың қандай шешім қабылдағанын бірге талдау.

- *Салыстыру арқылы бағыттау*: Джульеттаның отбасына қарсы шығып, өз таңдауы үшін күрескен сәтін оқыту.

- *Диалог құру*: «Сеніңше, махаббат жолында тәуекелге бару не үшін маңызды болуы мүмкін?» деген сұрақтар арқылы оқушыны өз ойына қайта үңілуге шақыру.

Осылайша, оқушылардың ойлау логикасы өзгеріп, кейіпкердің әрекетіне сырттай ғана емес, ішкі мотивация тұрғысынан қарай бастады.

Айта кетелік, жауаптардың дұрыс, я бұрыс болуының өзіндік себептері де бар:

Қате жауаптың себебі - оқушының архетиптік ұғыммен таныс болмауы немесе оны тек қарапайым кейіпкер сипатымен шатастыруы. Мұндай оқушылар көбінесе көркем бейненің тек оқиғалық әрекетіне назар аударады.

Ал, дұрыс жауаптың себебі - алдын ала жүргізілген теориялық түсіндіру, АКТ құралдары арқылы визуализация және өзара пікір алмасудың тиімділігі. Мұндай оқушылар символдық деңгейге өтіп, бейнені ішкі мәнімен қабылдауға бейім болады.

Мысалы, 8-сыныптағы «Қорқыт не іздеді? Бұл қандай архетип?» деген сұраққа эксперименттік топтағы бір оқушы былай деп жауап берді: *«Қорқыт - өмірдің мәнін іздеді. Ол өлімнен қорыққан жоқ, бос өмірден қорықты. Ол – Ізденуші архетипі. Оның қобыз тартуы – мәңгілікке үн қату, уақытпен күрес. Ол адамзатқа рухани тірек іздеді.»* Бұл жауапта оқушы Қорқыт бейнесін тек оқиғаның деңгейінде емес, ішкі мағына, символика және архетиптік мән арқылы түсінді. Сонымен қатар оқушы жеке философиялық пайым қосып, өз көзқарасын дәлелдей алды.

Бақылау тобындағы бір оқушы бұл сұраққа былай жауап берді: *«Қорқыт қобыз тартқан, өлімнен қашқан. Өмір сүргісі келген. Басқа ештеңе істемеген.»* Бұл жауапта терең мағына жоқ, кейіпкердің әрекеті үстірт сипатталған, ізденістің рухани мәні ашылмаған.

Мұндай жағдайда мұғалімнің рөлі – бағыттап, тереңдету. Бірінші қадамда мұғалім оқушыны мәтінге қайта оралтып, Қорқыттың әрекеттері мен ой-толғаныстарын қайта талдатты. Кейін «Ізденуші архетипі» деген ұғымды нақты түсіндіріп, Қорқыттың ізденісін өмір мен өлім арасындағы рухани күрес ретінде сипаттады.

Қосымша сұрақтар берілді:

- *«Қорқыт не үшін мәңгілік өмір іздеді?»*

- «Қобыз үні не айтқысы келді?»
- «Сен өз өміріңде не іздеп жүрсің?»

Нәтижесінде, оқушы Қорқыт бейнесіне сырттай емес, ішкі мәнмен қарауға, оның архетиптік деңгейін түсінуге талпынды. Бұл тәсіл арқылы сабақ философиялық мазмұнға көшіп, әдеби кейіпкер жалпыадамзаттық ізденістің символына айналды. Оқушылар көркем бейнені өз өмірімен, тұлғалық ізденісімен байланыстыра бастады.

Жалпы алғанда, эксперименттік топтағы оқушылардың мәтінді қабылдауы, талдауы және интерпретация жасауы бақылау тобымен салыстырғанда анағұрлым белсенді, терең әрі шығармашылық тұрғыда қалыптасты. АКТ құралдары оқушыны еркін ойлауға, пікірін жеткізуге, символдық мәнге бойлауға итермеледі. Бұл тәсіл оқушының сыни ойлауын, эстетикалық талғамын, және көркем бейне арқылы рухани-адамгершілік мәндерді түсіну дағдысын дамытты.

Толық нәтижеге жетудің себептері

Толық нәтижеге жетуімізге бірнеше өзара байланысты педагогикалық және әдістемелік факторлар себеп болды:

Біріншіден, *герменевтикалық әдістің тиімділігі* - оқушыларды тек мәтінді оқуға емес, оны терең түсініп, өз өмірлік тәжірибесімен байланыстыруға итермеледі. Бұл әдіс арқылы оқушылар көркем бейнені архетиптік тұрғыда тануға, символдық мағынасын ашуға машықтанды.

Екіншіден, *ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану* оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық ойлауын жандандыра түсті. Визуалды және интерактивті тапсырмалар оқушының ойын еркін жеткізуіне, салыстыру мен дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Үшіншіден, *сараланған тапсырмалар мен сұрақтардың сапасы* - әр сыныпқа жас ерекшелігіне және таным деңгейіне сай, нақты архетиптерге негізделген тапсырмалардың берілуі, оқушыға бағыт-бағдар беріп, ойлау құрылымын жүйелеуге ықпал етті.

Төртіншіден, *мұғалімнің бағыттаушы рөлі* шешуші болды. Дұрыс және кәте жауаптарды талдау кезінде мұғалім тарапынан қойылған нақты сұрақтар, дәлел сұрау, диалог орнату, мәтінге қайта оралу сияқты әдістер оқушының өз жауабына сыни көзбен қарауына, ойлауын тереңдетуіне себеп болды.

Бесіншіден, *оқушылардың өзара пікір алмасуы мен рефлексияға негізделген жұмыс түрлері* олардың ішкі мотивациясын күшейтіп, әдебиетке деген көзқарасын жаңа қырынан қалыптастырды.

Зерттеулер барысында интерактивті құралдар «оқушылардың назарын шоғырландырып», «түсініктерді жылдам әрі тиімді меңгеруге» көмектесті. Бұдан бөлек, технологиялар оқушылардың белсенділігін арттырды.

Салыстырмалы талдау әдісі. Әртүрлі әдістердің ішінде архетиптік бейнелер мен сюжеттерді оқытуда салыстырмалы әдеби талдау әдісі ерекше тиімді. Бұл әдіс бірнеше әдеби шығармаларды - көбінесе әртүрлі мәдени және

әдеби дәстүрлерден алынған туындыларды - салыстыра отырып, олардың тақырыптары, кейіпкерлері және баяндау құрылымдары арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға негізделеді.

Біздің жағдайда бұл - қазақ әдебиеті мен шетел әдебиетін салыстыра отырып, белгілі бір архетиптік мотивтердің қалай көрініс табатынын айқындау. Салыстырмалы талдау әдісі әдебиетті оқытуда кеңінен мойындалған «жалпы дидактикалық әдіс» саналады және оның барлық білім беру сатыларында оң нәтижелі ықпал ететіні анықталған.

Ең бастысы, салыстырмалы талдау әдісі оқушылардың ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігін түсінуіне ықпал етеді. Бұл әдіс арқылы оқушылар қазақ әдебиетінің де жаһандық әдеби мұраның ажырамас бөлігі екенін сезінеді: шығыста да, батыста да бірдей моральдық, эстетикалық және рухани тақырыптар көрініс табатынын ұғынады, бірақ әр халық оны өзіне тән бояумен әрлеген.

Әдебиетті оқытуда салыстырмалы талдау әдісі әдеби туындыларды қатар қойып салыстыру тәжірибесіне негізделеді. Бұл әдістің өзегінде оқушылардан екі шығарма арасындағы ұқсастықтарды (архетиптік үлгілердің, кейіпкерлердің, сюжеттердің ұқсас сипаты) және айырмашылықтарды (мәдени көріністердің, құндылықтардың немесе финалдардың ерекшелігі) анықтау талап етіледі. Бұл тек үстірт ұқсастықтарды табу емес, әр туындының мәдени және тарихи контексті арқылы қалай ерекшеленетінін терең түсінуді мақсат етеді.

Салыстырмалы талдау әдісіне негізделген эксперименттік жұмыс сипаттамасы

7-сыныптағы «Қыз Жібек» жыры мен Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» пьесасын, сондай-ақ М.Жұмабаевтің «Батыр Баян» поэмасы мен Шекспирдің «Отелло» трагедиясын салыстыра отырып, архетиптік бейнелерді анықтау мақсатында тәжірибелік сабақтар жүргізілді. Бұл сабақтарда салыстырмалы әдеби талдау әдісінің тиімділігі тексерілді. Эксперимент барысында әдеби шығармалар арасындағы архетиптік ұқсастықтарды анықтау, оқушылардың сыни ойлауын, мәдениаралық түсінігін және шығармашылық қабілеттерін дамыту көзделді.

Сабақтар арнайы дайындалған құрылым бойынша жүргізілді: оқушыларға екі шығарма толық ұсынылды, бағыттаушы сұрақтар мен салыстырмалы кестелер таратылды. Мысалы, трагедиялық махаббат архетипін зерделеу үшін оқушылар «Қыз Жібек» пен «Ромео мен Джульетта» арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды кестеге түсіріп, кейіпкерлердің рөлін рөлдік ойын арқылы сахналады:

• «Қыз Жібек» (қазақ эпикалық поэмасы)

«Қыз Жібек» - қазақ ауыз әдебиетінің інжу-маржаны, эпикалық махаббат поэмасы. Ол көбінесе Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасымен» салыстырылады. Бұл шығармада асыл текті жігіт Төлеген мен сұлу қыз

Жібектің арасында махаббат оянады. Алайда олардың махаббаты қоғам тарапынан қарсылыққа және қайғылы оқиғаларға ұшырайды.

Архетиптік элементтер:

- Ғашықтар (Төлеген мен Жібек) — жас махаббаттың идеал үлгісі;
- Қарсы күштер — Бекежан (Жібекке сөз салған, қызғанышпен әрекет еткен қарсылас);

- Әлеуметтік контекст - руаралық қатынастар мен ата-аналық талаптар.

Сюжет желісі:

- Ғашықтар кездесу сәтінде бір-біріне ынтық болады;
- Қиындықтар туындайды: Төлеген Жібекті әкеле жатқанда Бекежанның опасыздығы салдарынан қаза табады;

- Жібек сүйіктісінің өліміне қайғырады және шығарма қайғылы үнімен аяқталады.

Мазмұндық мәні: "Қыз Жібек" қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымын, отбасылық міндеттерді, адалдық пен еркін таңдау арасындағы шиеленісті көрсетеді. Сонымен қатар, бұл эпос трагедиялық махаббат архетипінің қазақ мәдениетіндегі көрінісін береді.

Салыстырмалы әдеби талдау әдісі: Оқушылар Төлеген мен Жібек оқиғасын «Ромео мен Джульетта», лирикалық дастандармен салыстыра отырып, ғашық жандардың архетиптік бейнесі - адал махаббат пен тағдырдың сынағы ретінде қалай көрініс табатынын түсіндірді. Осылайша оқушылар эпостың жалпы әдеби жүйедегі орнын және ұлттық ерекшелігін жете танып, ортақ мотивтерді (махаббат, жанқиярлық) анықтады.

«Ромео мен Джульетта» (Шекспир трагедиясы)

Әлемдік әдебиеттегі ең танымал трагедиялық махаббат үлгісі - Уильям Шекспирдің «Ромео мен Джульеттасы». Мұнда Ромео Монтеки мен Джульетта Капулет алғаш кездескен сәтте бір-біріне ғашық болады, бірақ олардың әулеттері ежелгі дұшпандықта.

Архетиптік элементтер:

- Ғашықтар (Ромео мен Джульетта) - жеке таңдау арқылы ғашық болған жас жұп;

- Қарсы күштер - әулеттер арасындағы жаулық, қоғамдық тыйымдар;

- Одақтастар - Фрайр Лоренцо мен Джульеттаның күтушісі, жасырын некеге көмектеседі.

Сюжет желісі:

- Ғашықтар жасырын некелеседі;

- Отбасылар арасындағы жаулық пен дұрыс түсініспеушіліктер салдарынан трагедия орын алады: Ромео Джульеттаны өлі деп ойлап, өзін өлтіреді; кейін Джульетта да өзін құрбан етеді.

Мазмұндық мәні: Шекспир қоғамдағы бейберекет қақтығыстардың мәнсіздігін, махаббаттың күшін және тағдыр алдындағы дәрменсіздікті терең бейнелейді [50].

Кесте 4 - «Қыз Жібек» жыры мен Шекспирдің «Ромео мен Джульетта» пьесасына салыстырмалы талдау

Элемент	«Қыз Жібек»	«Ромео мен Джульетта»
Ғашықтар	Төлеген мен Жібек – саяхат кезінде кездеседі, сұлулық пен қасиетке ынтық болады	Ромео мен Джульетта – балда кездесу, бір көргеннен ғашық болу
Қиындықтар	Бекежанның қызғанышы және Төлегеннің өлімі	Әулеттер арасындағы жаулық, Ромеоның жер аударылуы, қате түсініктер
Одақтастар	Қолдау аз: ата-аналар келісімі шартты, саяхат кезінде осалдық	Фрайр Лоренцо мен күтуші – жасырын некеге көмектеседі
Шарықтау шегі	Бекежанның сатқындығы салдарынан Төлегеннің қазасы	Ромео мен Джульеттаның бір-бірінің өлімінен кейін өзін құрбан етуі
Қорытынды	Жібек тірі қалып, қайғы шегеді	Екі ғашық та өледі, отбастар татуласады
Мәдени ерекшеліктер	Руаралық қатынас, көшпелі дәстүрлер, қалыңмал дәстүрі	Қалалық орта, дуэль мәдениеті, шіркеу рөлі

Рөлдік ойын: Эпосты сахналап, басты кейіпкерлердің рөлін сомдады. Мысалы, Төлеген мен Жібектің кездескен сәтін немесе солдаттар жырының күресін рөлдік ойын арқылы көрсету - оқушыларға кейіпкерлердің сезімдерін және әрекеттерінің себебін тәжірибе жүзінде талдауға мүмкіндік берді. Зерттеулер көрсеткендей, рөлдік ойын кезінде оқушылар кейіпкерлерді «тереңірек деңгейде сомдап», сюжеттегі архетиптік рөлдер мен әрекеттердің мәнін нақты түсінді.

Сабақ соңында, оқушылар рефлексия үшін «Ақылдың алты қалпағы» әдісін қолданды. Әдіс аясында әр оқушы белгілі бір «қалпақты» киіп (қызыл – эмоция, сары – оң логика, қара – сын тұрғысынан, ақ – фактілер, жасыл – шығармашылық, көк – процесті басқару), кейіпкерлер әрекетін әр қырынан талдады.

Жоғарыда аталған әдістерді үйлестіре іске асыру нәтижесінде оқушылар «Қыз Жібек» эпосындағы архетиптік бейнелерді – адал ғашықтар, батыр жас, жанқияр ананың образын – терең түсініп, әдебиеттің рухани құндылықтарын жан-жақты игерді. Сабақтың осындай ұйымдастырылуы материалды есте сақтауды күшейтіп, студенттердің шығармашылық белсенділігін арттыра отырып, тарих пен әдебиеттің сабақтас байланысын көрсетті.

Трагедиялық қаһарман архетипі - асыл немесе ержүрек тұлға, өз бойындағы кемшіліктің немесе ауыр қателіктің салдарынан құлдырайтын кейіпкер бейнесі. Көбіне мұндай архетиптік үлгілерде сатқындық, қызғаныш немесе ішкі қайшылық тақырыптары көрініс табады. Ізгі мақсат жолындағы

қарапайым қаһарманнан айырмашылығы - трагедиялық қаһарман өзінің әлсіздігі арқылы қайғылы тағдырға ұшырайды. Бұл архетипке қатысты келесі бір «Батыр Баян» поэмасы мен Шекспирдің «Отелло» трагедиясын салыстыру жұмысы жүргізілді [51].

Кесте 5 - «Батыр Баян» поэмасы мен Шекспирдің «Отелло» трагедиясына салыстырмалы талдау

Элемент	Батыр Баян	Отелло
Қаһармандық мәртебесі	Қазақ халқын қорғаушы батыр	Венеция әскерінің қолбасшысы
Трагедияның себебі	Інісі мен қыздың сатқындығы	Иагоның өтірігіне сену
Қызғаныш пен кек	Бауыр мен ғашық қызға қарсы ашу	Әйеліне деген қызғаныш
Қылмыс	Өз інісі мен ғашығын өлтіру	Дездемонаны өлтіру
Өкіну сәті	Ашу басылғаннан кейін өз қателігін түсіну	Дездемонаны өлтіргеннен кейін шындықты білу
Жазалау/Шешім	Ұрыста саналы түрде өлімге ұмтылу	Өзін-өзі өлтіру
Моральдық мағына	Ағайын арасындағы бірліктің маңыздылығы, сезімді бақылаудың қажеттілігі	Қызғаныштың қауіптілігі, шындықты білудің маңызы

Оқушыларға Батыр Баян мен Отелло бейнелері арқылы тіпті ең асыл тұлғалар да сезім мен ашу үстемдік етсе, қателесуі мүмкін екенін көрсетуге болады. Сабақта "Баян не істегенде басқа нәтиже болар еді?" немесе "Отелло нені басқаша жасауы керек еді?" деген сұрақтар қою арқылы сыни ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік ашылды.

Қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқытуды интерпретациялық және интерактивті әдістерді ұштастыра отырып, әсіресе салыстырмалы талдау әдісіне басымдық беру арқылы едәуір тиімді ұйымдастыруға болады.

Мұғалімдерге әдістемелік ұсыныстар:

Жоғарыда жүргізілген зерттеуге сүйене отырып, әдебиет сабағында архетиптік мазмұнды тиімді меңгерту үшін келесі практикалық ұсыныстар жасалады:

1. Архетиптер бойынша тақырыптық бөлімдер құру. Әр шығарманы бөлек оқытудың орнына, сабақтарды архетиптік тақырыптар негізінде топтастыру ұсынылады. Мысалы, «Батырдың сапары» бөліміне қазақ эпосынан және әлем эпосынан үзінділер енгізу; «Трагедиялық махаббат» бөлімінде «Қыз Жібек» пен «Ромео мен Джульетта» туындыларын салыстыра оқыту.

2. Салыстырмалы графикалық ұйымдастырушылар қолдану. Сабақ барысында кестелер, Венн диаграммалары, салыстырмалы сызбалар жасау. Топтық жұмыстар арқылы оқушылар ұқсастықтар мен айырмашылықтарды нақты әрі құрылымды түрде көрсетуге дағдыланады.

3. Мәдениетаралық жобаларды дамыту. Оқушыларға кемінде екі мәдениеттегі архетипті салыстыруға арналған шағын жобалар дайындауды ұсыну. Мысалы, бір топ қазақ фольклорындағы «айдаһарды жеңу» мотивін (мысалы, «Ер Төстік» ертегісі) Батыс әдебиетіндегі ұқсас сюжеттермен (Өулие Георгий, «Гарри Поттер» эпизодтары) салыстырады.

4. Мультимедианы пайдалану. Әдебиет сабағында бейнеүзінділер мен өнер туындыларын қолдану. Мысалы, «Қыз Жібек» жырын талдау барысында «Ромео мен Джульетта» фильмінен қысқа үзінді көрсету — оқушылардың эмоционалды қабылдауын күшейтіп, салыстыруды нақты етеді.

5. Герменевтикалық диалог жүргізу. Салыстырмалы талдау кезінде де мәтінді түсіндіру сұрақтарына көңіл бөлу: «Неліктен екі мәдениетте де осындай архетиптер пайда болды?», «Тарихи-мәдени контекст олардың бейнеленуіне қалай әсер етті?» деген сұрақтар арқылы оқушылардың мәдени түсінігін тереңдету.

6. Тілдік және стильдік айырмашылықтарға назар аудару. Салыстырмалы талдау барысында тек мазмұн емес, әдеби стильге де көңіл бөлу керек: эпикалық өлең мен прозаның айырмашылығы, ауызша дәстүр мен сахналық драманың ерекшелігі сияқты.

7. Бақылау жұмысын салыстырмалы эссе немесе презентация түрінде ұйымдастыру. Оқушыларға екі шығарма кейіпкерін немесе бір архетипті салыстыруға арналған қысқаша эссе жазуды ұсыну. Бағалау критерийлері ұқсастықтар мен айырмашылықтарды терең талдауға бағытталуы тиіс.

Қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді тиімді оқыту — мазмұндық білімді әдістемелік инновациямен үйлестіруде жатыр. Бұл жұмыста теориялық (архетип анықтамалары, салыстырмалы әдебиет теориясы) және практикалық (оқыту әдістері мен нақты мысалдар) негіздер үйлестірілген ғылыми құрылымды тәсіл ұсынылды.

Бұл бөлімде ұсынылған әдістемелік тәсілдер — герменевтикалық талдау, салыстырмалы әдеби талдау, рөлдік ойын, визуалды және цифрлық құралдарды қолдану, «Ақылдың алты қалпағы» әдісі — заманауи педагогика талаптарына сай таңдалып алынған. Әр әдіс өз алдына оқушының тұлғалық даму мүмкіндіктерін ашуға бағытталады: сын тұрғысынан ойлау, шығармашылық елестету, мәдени салыстыру, эмпатия, рефлексия сынды қабілеттер осы әдістердің нәтижесінде дамиды.

Ең маңыздысы — архетиптер арқылы оқушылар әдеби кейіпкерлер мен оқиғалардан өзін көреді, өзіндік сұрақтар қояды және адам болмысын ұғынуға талпынады. Мысалы, Қыз Жібектегі адалдық пен трагедия, Қорқыттағы өлім мен өнер диалектикасы, Абайдың философиялық ойлары – бәрі де қазіргі

жасөспірімдердің ішкі жан дүниесіне әсер етіп, құндылықтық бағдарын қалыптастырады.

Ұсынылған тәсілдер мектеп бағдарламасына интеграцияланған жағдайда, әдебиет сабағы тұлға тәрбиесінің маңызды құралына айналады. Қазақ әдебиетінің үлгілері әлем әдебиетінің контекстінде оқытыла отырып, оқушыны ұлттық және жаһандық ойлау кеңістігінде теңгерімді дамуға жетелейді. Әдебиет осылайша мәдениеттер арасындағы диалогтың, ой кеңістігінің, адамгершілік ұстанымдардың тірек алаңына айналады.

2.3 Қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттерді оқыту бойынша жүргізілген эксперимент барысы мен нәтижесі

Алматы қаласындағы Сулейман Демирель атындағы лицейдің 7-10 сынып оқушылары арасында қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерді оқытуға бағытталған педагогикалық эксперимент жүргізілді.

Эксперименттің басты мақсаты - әдебиеттік оқу үдерісінде архетип теориясына негізделген жаңа әдістеменің тиімділігін тексеру, яғни дәстүрлі оқытуға қарағанда оның оқушылардың шығарманы түсіну деңгейіне әсерін анықтау. Осы жалпы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер белгіленді:

- Бастапқы диагностика: Экспериментке қатысатын 7-10 сынып оқушыларының әдеби шығарманы түсіну және талдау деңгейін (оның ішінде шығармалардағы кейіпкер бейнелерін, сюжеттік желіні қабылдауын) бастапқы кезеңде анықтау.

- Әдістеме әзірлеу: Архетиптік образдар (мысалы, «батыр», «ана», «ақылды қария» т.б.) мен сюжеттік үлгілер (оқиға басталуы – даму шыңы – шешімі тәрізді ортақ сюжет құрылымдары) бойынша 7-10 сынып деңгейіне сай оқу материалдары мен тапсырмаларды дайындау және оларды меңгертудің тиімді тәсілдерін (герменевтикалық сұрақтар, рөлдік ойындар, салыстырмалы талдау) жоспарлау.

- Экспериментті жүзеге асыру: Арнайы әзірленген әдістеме бойынша эксперименттік топта сабақтар өткізіп, параллель түрде бақылау тобында дәстүрлі әдіспен сабақ беру. Оқыту үдерісін ұйымдастыру барысында екі топтың да үлгерімін, белсенділігін, қызығушылығын қадағалау және жазба бақылау жүргізу.

- Қорытынды бағалау: Эксперимент соңында екі топ оқушыларына бірдей өлшемдер бойынша шығарманы түсіну және талдау қабілеттеріне қорытынды бақылау жұмысын (тест, шығармашылық тапсырма, сұхбат алу т.б.) жүргізіп, нәтижелерін салыстыру.

- Талдау және қорытынды шығару: Эксперименттік және бақылау топтарынан жиналған деректерді салыстырмалы талдау арқылы архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерді оқытудың ықтимал артықшылықтары мен

тиімділігін бағалау; авторлық тұжырымдар мен педагогикалық ұсынымдар әзірлеу.

Аталған міндеттер эксперименттің құрылымы мен мазмұнын айқындап, зерттеу жұмысының жүйелілігін қамтамасыз етті. Эксперимент гипотезасы ретінде архетиптік тәсілмен оқыту 7-10 сынып оқушыларының көркем шығарманы тереңірек түсінуіне және талдау дағдыларының дамуына оң әсер етеді деген болжам алынды.

Эксперименттік зерттеу үш негізгі кезеңді қамтыды: анықтау (диагностикалық) кезеңі, қалыптастыру (оқытуды жүзеге асыру) кезеңі, және бақылау (қорытынды бағалау) кезеңі. Зерттеу 2024–2025 оқу жылының ІІ жартысында Алматы қаласындағы Сулейман Демирель атындағы лицейдің 7-10 сыныптарында жүргізілді. Экспериментке барлығы 74 оқушы қатысып, олар екі салыстырмалы топқа бөлінді:

Эксперименттік топ (41 оқушы) – архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерге негізделген жаңа әдістеме бойынша оқытылған сынып.

Бақылау тобы (33 оқушы) – қазақ әдебиеті пәні дәстүрлі бағдарламамен (архетиптік мазмұнды мақсатты түрде енгізусіз) оқытылған сынып.

Топтарға бөлу барысында оқушылардың жалпы үлгерімі мен алдыңғы тоқсандағы әдебиет пәні бойынша көрсеткіштері ескеріліп, екі топтың да бастапқы білім деңгейі мүмкіндігінше теңестірілді. Тәжірибе барысында оқушылардың жас ерекшеліктері және оқу мотивациясы ұқсас болуына мән берілді. Мұндай тең бастапқы шарттар кейінгі айырмашылықтарды жаңа оқыту әдістемесінің әсерімен түсіндіру үшін қажет болды. Эксперименттік және бақылау топтардың сабақ кестесі, қарастырылған көркем шығармалар көлемі және бөлінген оқу уақыты да бірдей етіп жоспарланды. Осылайша зерттеу нәтижелерінің объективтілігін қамтамасыз ету үшін өзгермелі фактор ретінде тек оқыту әдістемесі алынды.

Анықтау кезеңінде (эксперименттің басында) екі топтың да әдеби шығарманы түсіну дағдылары диагностикалық жұмыс арқылы өлшенді. Бұл бастапқы бағалау оқушылардың мәтінді мазмұндау, кейіпкерлердің әрекетін түсіндіру, негізгі идеясын табу сынды жалпы біліктерін тексеруге бағытталды. Нәтижесінде экспериментке дейін эксперименттік топ пен бақылау топтың көрсеткіштері шамалас екені анықталды. Мысалы, алдын ала тестілеуде екі топтың да орташа ұпайлары бір-біріне өте жақын болды, айырмашылығы статистикалық тұрғыда елеусіз. Яғни, бастапқы деңгейде екі топтың шығарманы түсіну қабілеті тең деуге болады. Бұл жағдай эксперимент жүргізу үшін қолайлы деп танылды, өйткені соңғы нәтиже айырмашылықтарын жаңа әдістеменің ықпалымен түсіндіруге мүмкіндік бар.

Эксперименттің қалыптастыру кезеңінде әдебиетті оқытуда дәстүрлі түсіндіру, мазмұндау әдістерімен қатар, инновациялық әдістемелік тәсілдер енгізілді. Атап айтқанда, архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерді меңгерту үшін төмендегідей тиімді әдістер кешені қолданылды:

1. Герменевтикалық сұрақтар әдісі: Мұғалім әр шығарманы өткенде оқушыларға мазмұнға терең үнілдіретін, түрлі түсіндірме жауаптарды талап ететін ашық сұрақтар қойды. Бұл сұрақтар шығарманың астарлы мағынасын, символдық мәнін пайымдауға бағытталды. Мысалы, мәтіндегі басты кейіпкердің әрекеттерінің түпкі себептері туралы немесе оқиғадағы қайталанатын мотивтердің мәні жайлы сұрақтар талқыланды. Герменевтикалық (мағынаны түсіндіруге негізделген) сұрақтар оқушыларды сюжет пен образдарды жай қабылдаудан гөрі оларды өз бетімен интерпретациялауға, ой қорытуға жетелейді. Мысалы, «Неліктен кейіпкер барлық қиындыққа қарамастан мақсатына ұмтылады? Автор бұл арқылы қандай әмбебап құндылықты көрсеткісі келді?» деген сияқты терең сұрақтарға оқушылар өмір тәжірибесі мен басқа шығармалармен байланыстыра отырып жауап іздеді. Бұл тәсіл олардың мәтінді тереңірек түсінуіне, шығарманың тұспалды астарын аңғаруға мүмкіндік береді.

2. Рөлдік ойындар: Сабактың белгілі бір кезеңінде оқушыларға шығармадағы кейіпкерлердің рөлдеріне еніп, шағын сахналық көріністер қою тапсырылды. Рөлдік ойындар оқушылардың кейіпкерлердің сезім әлемін сезінуіне, оқиға желісін «тірі» күйде бастан өткеруіне жағдай жасады. Мысалы, ертегідегі кейіпкерлер диалогын драматизациялау, әңгіменің балама аяқталуын сахналау сияқты әрекеттер орындалды. Нәтижесінде балалар кейіпкердің мінезі мен мотивтерін өздері сомдау арқылы тереңірек түсінді; шығарманың мазмұнын эмоционалдық тұрғыда қабылдап, архетиптік образдарды (батыр, айлакер, зұлым, көмекші, ана, данышпан т.б.) нақты сезінуге мүмкіндік алды. Ойыннан кейін мұғалім «Егер сен кейіпкердің орнында болсаң, не істер едің? Неліктен?» деген сияқты сұрақтар арқылы талқылау жүргізіп, оқушылардың рефлексия жасауына жағдай жасады. Рөлдік әдіс балаға тек дайын ақпаратты емес, кейіпкердің орнына өзін қойып, эмпатиялық түсінік қалыптастыруға көмектесті.

3. Салыстырмалы талдау: Архетиптік ұқсастықтары бар екі немесе одан да көп әдеби шығарманы салыстыра талдау тапсырмалары қолданылды. Мысалы, эксперименттік топта қазақ халық ертегісіндегі батыр бейнесі мен әлемдік әдебиеттегі ұқсас қаһарман бейнесін салыстырып, ортақ және ерекшелік тұстарын табу жұмысы орындалды. Мұндай салыстырмалы талдау оқушыларға сюжеттік үлгілердің әмбебап сипатын түсінуге көмектесті. Әр түрлі шығармалардағы қайталанатын мотивтер мен бейнелерді табу арқылы оқушылар әдебиеттегі жалпы заңдылықтарды байқады (мысалы, көптеген ертегіге тән қаһарманның сапарға аттану, қиындықтарды жеңу және мақсатқа қол жеткізу желісі). Салыстыру жұмыстары жұптық, топтық форматта жүзеге асырылып, нәтижелері сыныпта презентация түрінде қорғалды. Бұл әдіс оқушылардың талдау, жинақтау және өзіндік зерттеу дағдыларын дамытты.

4. Шығармашылық тапсырмалар: Архетиптік ойлауды тереңдету үшін қосымша шығармашылық жұмыстар да берілді. Мысалы, белгілі бір архетиптік образға (мысалы, «ақылды қария» немесе «қу аңшы») мінездеме эссе

жазу; оқылған ертегінің сюжеттік желісін диаграмма ретінде сызу; сюжетті қазіргі заманға бейімдеп қысқаша әңгіме құрастыру; немесе өз өмірінен шығармадағы оқиғаға ұқсас жағдай туралы ой қозғау сияқты тапсырмалар орындалды. Бұл тапсырмалар оқушылардың қиялын дамытып, әдеби талдауды шығармашылық тұрғыда қолдануға жол ашты.

Бақылау тобында оқу үрдісі қалыпты, дәстүрлі тәсілмен жүрді: мұғалім шығарманың мазмұнын әңгімелеп түсіндірді, оқушылар дайын сұрақтарға жауап берді, негізгі тақырып пен тәрбиелік мән талқыланды. Дәстүрлі сабақтарда уақыттың көп бөлігі репродуктивті әрекеттерге (мәтінді мазмұндау, кейіпкерлерге сипаттама беру, жаттап алған мәліметті қайталау) жұмсалды, ал архетиптік терминология мен терең талдау әдістері енгізілген жоқ. Яғни, бақылау сыныбында бағдарламалық материал сол күйінде өткенмен, эксперименттік топта қолданылған ерекше әдістер (герменевтикалық сұрақтар, рөлдік ойын, кең ауқымды салыстыру) қолданылмады. Осылайша, екі топтың білім алу жағдайындағы басты айырмашылық – оқыту әдістемесі ғана болды.

Эксперименттік топтағы әрбір сабақ құрылымында төмендегідей элементтер қарастырылды:

1) Қызығушылықты ояту: Сабақ басында мұғалім қысқа әңгіме, бейнесюжет немесе сұрақ қою арқылы жаңа тақырыпқа деген қызығушылықты арттырды. Мысалы, алдағы оқылатын шығармадағы орталық архетипке қатысты жұмбақ сұрақ немесе шығарманың мазмұнына жанама қатысты қазақы нақыл сөз ұсынылды. Оқушылар осы бастапқы стимул негізінде болжай отырып, сабаққа тартыла бастады.

2) Жаңа материалды меңгерту: Оқушылар таңдалған әдеби шығарманы (мысалы, халық ертегісі не балалар әңгімесі) мұғалімнің жетекшілігімен бөлімдерге бөліп оқыды. Оқу барысында әр бөлімнен кейін герменевтикалық сұрақтар қойылып, шағын пікірталас жүргізілді. Мысалы, «Бұл эпизодтағы кейіпкердің іс-әрекеті туралы не ойлайсындар?», «Оқиға немен аяқталады деп болжап көріңдер» деген сияқты сұрақтар арқылы оқушылардың ойлауына түрткі берілді. Олар алдымен жеке ойланып, кейін жұпта талқылап, соңында өз пікірлерін сыныпқа айтты. Мұғалім оқушылардың жауаптарын бағыттап, толықтырып отырды. Нәтижесінде барлық оқушы мәтіннің мәнін өз сөзімен тұжырымдап, түсінігін тереңдетті.

3) Архетиптік мазмұнды ашу: Шығарма толық оқылып шыққан соң, мұғалім жетекшілігімен оның архетиптік құрылымына талдау жасалды. Оқушыларға кейіпкерлер тізімін архетиптік рөлдерге бөлу тапсырылды (мысалы: кейіпкер – қаһарман, қарсылас – зұлым, көмекші – серік, ақылшы – данышпан, әрі қарай т.б.). Сюжеттің бөліктерін (пролог, негізгі оқиға, шиеленіс, шешім) анықтап, оларды басқа таныс ертегілердің құрылымымен салыстырды. Мұғалім қажет болған жағдайда архетиптер теориясынан қысқаша мәлімет беріп, мысалдармен түсіндірді, бірақ талдауды негізінен оқушылардың өзі жүзеге асырды. Оқушылар «бұл шығарма басқа қандай оқиғаларға ұқсайды?»

деген сұраққа жауап іздеп, өзара пікір алмасты. Осылайша шығарманың терең мазмұнындағы әмбебап образдар мен үлгілер біртіндеп айқындалды.

4) Рөлдік сахналау: Өтілген шығарманың мазмұнын бекіту және оны сезіну үшін оқушыларға шағын топтарда белгілі бір маңызды көріністі сахналау тапсырылды. Әр топ сюжеттің түрлі эпизодтарын таңдап, қысқаша инсценировка дайындады (мысалы, бір топ – кейіпкердің сыннан өту сәтін, екінші топ – кульминациялық шайқас көрінісін). Дайындалуға аз уақыт беріліп, содан кейін топтар кезекпен өз көріністерін көрсетті. Сахналау аяқталған соң, мұғалімнің сұрақтарымен бағытталған талқылау өтті: «Осы кейіпкердің орнында өздерің болсаңдар не істер едіңдер?», «Көріністе қай кейіпкердің бейнесі (архетипі) анық байқалды?» және т.б. Оқушылар ойынды талдай отырып, кейіпкерлер әрекетін тағы бір қырынан түсінуге мүмкіндік алды.

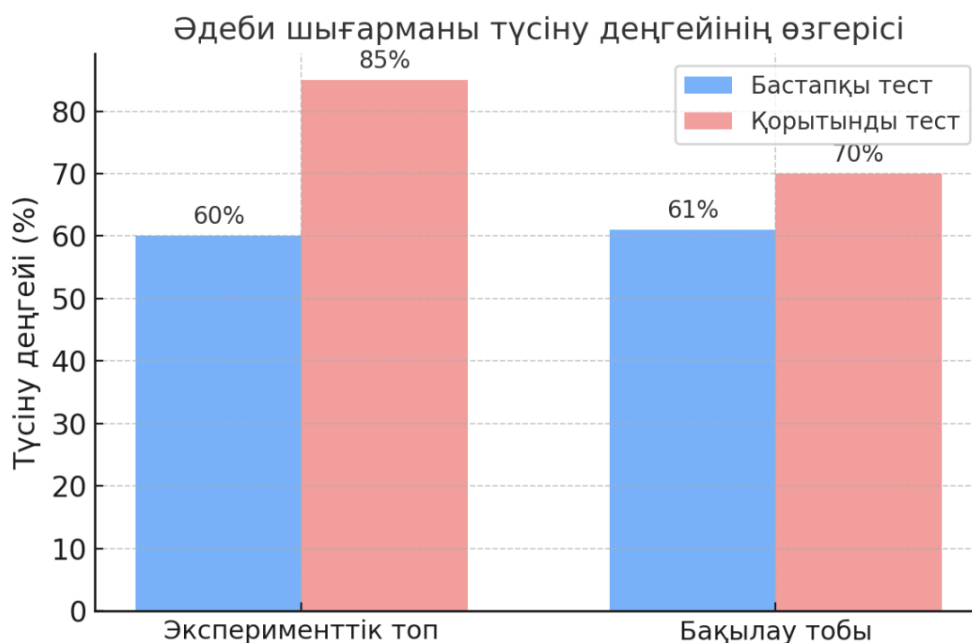
5) Салыстырмалы жинақтау және рефлексия: Сабақ соңына қарай оқушыларға бүгінгі өткен шығарманы бұрынғы оқылған әңгіме немесе ертегімен салыстырып, ортақ мотивтерін атау тапсырылды. Мысалы, олар екі шығармадағы басты кейіпкерлердің ұқсастығы мен айырмашылығын немесе сюжеттік желінің ортақ үлгілерін (қауіпті сапар, тосын көмек, мақсатқа жету) талқылап, сынып алдында қысқаша қорытынды жасады. Соңында әр оқушыдан рефлексиялық жазба алу ұйымдастырылды: балалар 2–3 сөйлеммен сабақта не білгені, қандай әсер алғаны туралы ойларын қағазға түсірді. Мұғалім осы рефлексияларды оқып, келесі сабақтарды жоспарлауда ескерді.

Осы сипатта ұйымдастырылған бірнеше сабақтан тұратын цикл арқылы эксперименттік топқа архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерді тану дағдыларын қалыптастыру көзделді.

Бақылау тобындағы сабақтар жоғарыда айтылған сол шығармалармен жұмыс істеді, бірақ оларда талдау тереңдігі әлдеқайда төмен болды: негізінен мазмұнын айту, кейіпкерлерді атап шығу, сұрақтарға қысқа жауап беру сияқты дәстүрлі тәсілдермен шектелді.

Бақылау (қорытынды) кезеңінде эксперименттік бағдарламаның соңында екі топтың оқушыларына бірдей қорытынды бағалау жұмысы жүргізілді. Бағалау құралы ретінде сұрақтары алдын ала дайындалған тест пен шағын жазбаша талдау тапсырмасы пайдаланылды. Тестте оқушыларға оқыған шығармалары бойынша түсінуге арналған сұрақтар және бұрын қарастырылмаған қысқа жаңа мәтін ұсынылып, сол жаңа мәтін бойынша да негізгі ойды анықтау, таныс архетиптік сюжет элементін тану сұралды. Ал шығармашылық тапсырмада белгілі бір кейіпкердің іс-әрекетіне талдау жасау немесе оқиғадан алған тағылымы туралы шағын эссе жазу керек болды. Бұл бағалау жұмыстары оқушылардың әдебиетті түсінуіндегі өзгерісті кешенді түрде өлшеуге мүмкіндік берді. Жұмыстар жиналып, бірыңғай критерийлер бойынша бағаланды; нәтижелер сандық көрсеткіштерге айналдырылып, эксперименттік және бақылау топтардың қорытынды көрсеткіштері салыстырылды.

Қорытынды бағалау нәтижелері эксперименттік топ оқушыларының әдеби шығарманы түсіну және талдау деңгейінде айтарлықтай өсім болғанын көрсетті. Бақылау тобында да белгілі бір ілгерілеу байқалғанмен, оның қарқыны мен көлемі эксперименттік топқа қарағанда төменірек болды.

2-сурет. Эксперимент нәтижесінде әдеби шығарманы түсіну деңгейінің өзгерісі

Әдеби шығарманы түсіну деңгейінің өзгерісі. Эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың көркем шығарманы түсіну сапасының бастапқы (көк бағандар) және қорытынды (қызғылт бағандар) көрсеткіштері салыстырмалы түрде бейнеленген. Диаграммада эксперименттік топтың бастапқы нәтижесінің орташа деңгейі ~60% шамасында болса, қорытынды нәтиже ~85%-ға жеткені, ал бақылау тобында сәйкесінше ~61%-дан ~70%-ға ғана көтерілгені көрінеді.

Сандық нәтижелерді нақтылай түссек, эксперименттік топтың бастапқы тест бойынша орташа балы, мысалы, 100 мүмкін ұпайдан ~60 ұпай болса (немесе білім стандартының ~60%-ына сәйкестігін көрсетті), қорытынды тест бойынша орташа көрсеткіші ~85 ұпайға дейін өсті. Өзгеріс шамамен +25 пайыздық тармақты құрап, өте елеулі өсу байқалды. Бақылау тобының орташа балы бастапқыда ~61 ұпайдан қорытынды сынақта ~70 ұпайға көтерілді, өсім шамамен +9 пайыздық тармақ қана. Екі топтағы үлгерім динамикасын сапалық деңгейлер тұрғысынан да салыстырсақ, ұқсас үрдіс көрінеді: эксперименттік топта оқушылардың басым бөлігі жоғары деңгейге (мысалы, шартты түрде 80%-дан жоғары нәтижеге) қол жеткізсе (~70% оқушысы), бақылау тобында жоғары деңгейге жеткендер үлесі айтарлықтай төмен болды (~30%

шамасында). Демек, жаңа әдістеменің ықпалымен эксперименттік топтағы әр оқушы орта есеппен нәтижесін едәуір жақсартқан, ал дәстүрлі әдіспен оқыған топта прогресс бәсеңдеу.

Эксперименттік топ оқушыларының қорытынды жұмыстағы жауаптары мазмұндырақ әрі тереңірек шықты. Олар шығармадағы кейіпкерлердің іс-әрекетін жан-жақты талдап, астарлы мағыналарды аша білуімен ерекшеленді. Мысалы, көптеген оқушылар өз талдауларында *«басты кейіпкер дәстүрлі батыр архетипіне сәйкес, себебі ол түрлі сынақтан өтіп, ақыры әділ мақсатына жетеді»* немесе *«зұлым кейіпкер маған басқа ертегідегі жауыз образын еске түсірді, оның да рөлі кейіпкерді шыңдау еді»* деген сияқты салыстырмалы пайымдар келтірді. Яғни, эксперименттік топ мәтінмен жұмыс барысында интертекстуалдық байланыстар мен архетиптік ұқсастықтарды еркін тауып, шығарманың мағынасын терең түсінгенін көрсетті.

Ал бақылау тобының жауаптары көбінесе сюжеттің сыртқы мазмұнын қайталаумен шектелді. Олардың көпшілігі кейіпкерлердің әрекетін сипаттап бере алғанымен, оны жалпы адамзаттық құндылықтармен байланыстырып немесе басқа таныс оқиғамен салыстырып талдау жағы кем болды. Бұл айырмашылық екі түрлі әдістеменің әсерін айқын аңғартады: эксперименттік топтағы оқушылар талдау барысында шығарманы жоғары деңгейде түсінген (жүйелеу, салыстыру, себеп-нәтиже талдау қабілеттерін көрсеткен), ал бақылау топта негізінен төмен және орта деңгейдегі (қайта айту, қарапайым қорытынды жасау) түсіну деңгейі басым қалған.

Статистикалық талдау нәтижелері де эксперименттік әдістің тиімділігін қуаттайды. Қорытынды тест қорытындыларын салыстырғанда, эксперименттік топ көрсеткіштері бақылау тобына қарағанда едәуір жоғары екені анықталды. Бастапқы кезеңде айырмашылық болмағанын ескерсек, педагогикалық ықпалдан кейінгі өзгешеліктердің пайда болуы біздің қолданған әдістемеміздің дұрыстығын дәлелдейді. Басқаша айтқанда, оқу үдерісіндегі жалғыз жаңалық – әдебиетті архетиптік образдар арқылы оқыту – эксперименттік топ нәтижелерін жақсартуға тікелей ықпал етті, бұл зерттеу болжамын растайды.

Сабақ барысындағы күнделік бақылау жазбалары мен мұғалімдердің пікірлері де сандық нәтижелерді толықтыра түсті. Эксперименттік топ сабақтарында оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігі өте жоғары болғаны атап өтілді: күрделі сұрақтарды талқылауда ынта-құштарлық танытып, рөлдік көріністерге бар ынтасымен кірісіп, қосымша материалдарды өздігімен оқуға қызығушылық білдіргендері байқалды. Оқушылар арасында бір-біріне көмектесу, ортақ мәселе бойынша пікірталасқа түсу сияқты әрекеттер жиі көрінді. Бақылау тобында белсенділік қалыпты деңгейде қалды: оқушылар негізінен мұғалім сұрақтарына қысқа жауап берумен шектеліп, өз тараптарынан бастамашылдық аз болды. Бұл сапалық байқаулар архетиптік бағытта оқытудың тек білім көрсеткіштерін емес, сонымен бірге оқу мотивациясы мен қатысу деңгейін де көтергенін көрсетеді.

Эксперимент соңында оқушылардан ауызша және жазбаша түрде рефлексиялық пікірлер жиналды. Мұндағы мақсат – жаңа әдіспен өткен сабақтардың оқушылар қабылдауындағы әсерін және олардың өзіндік оқу тәжірибесіндегі өзгерістерді аңғару. Төменде эксперименттік топ оқушыларының рефлексиясында атап көрсеткен басты ықпалдар жинақталып берілген:

- Әдебиетке қызығушылықтың артуы: Оқушылар архетиптер мен сюжеттік үлгілерді талдай отырып, әдебиетті оқу үдерісі бұрынғыдан қызықтырақ болғанын жазды. Әр сабақ олар үшін бір жаңалық ашу сәтіне айналған. Мысалы, бір оқушы *«Алғашында шығарманы жай ғана оқи салатын едім, ал қазір әр кейіпкердің артында терең мағына барын түсіндім»* деп, шығармаларды бұрынғыдан тереңірек қабылдай бастағанын айтса, енді бірі архетиптік талдау *«ертегілердің барлық құрылымын байланыстырып, жұмбағын шешкендей әсер қалдырды»* деп бағалады.

- Ойын еркін жеткізу және талдау дағдысының дамуы: Көптеген оқушылар сабақтардағы пікірталас пен сұрақтарға жауап беру бастапқыда қиын болса да, біртіндеп өз ойларын ашық айтуға, оны дәлелдермен негіздеуге үйренгендерін атап өтті. Терең мазмұнды сұрақтарға жауап іздеу, сынып алдында өз пікірін қорғау оларды ұялшақтықтан арылтып, сенімді сөйлеу қабілеттерін шыңдаған. Бұл әсіресе бұрын сабақта аса белсенділік танытпайтын балаларға көп пайдасын тигізгенін мұғалім де байқады.

- Жалпы оқу көзқарасының кеңеюі: Бірқатар оқушы жаңа әдіс басқа шығармаларды оқу тәсіліне де әсер еткенін жазды. Мәселен, енді кітап не фильм қарағанда өздігінен таныс образдарды, ұқсас сюжет өрнектерін іздеп, байқай бастайтынын айтқандар болды. Бұл архетиптік ойлау дағдысының тек белгілі бір мәтінді талдауда ғана қалып қоймай, жалпы оқу мәдениетіне трансферлік (ауысу) әсері болғанын көрсетеді. Оқушылардың бірі: *«Енді кез келген әңгімені тек оқып қана қоймай, ондағы жасырын мағыналарды табуға тырысамын»* деп, сабақтардың өз дүниетанымына ықпал еткенін жеткізді.

Сонымен бірге, эксперименттік топ оқушылары сабақтағы рөлдік ойын элементтерінің ерекше қызықты әрі пайдалы болғанын айтты. Кейіпкер бейнесіне ену арқылы олар шығарманы *«ішінен прожектормен жарық түсіргендей»* жан-жақты түсінгендерін баяндады. *«Шығармадағы оқиганы өзіміз сахналап көргенде, оны жай оқығаннан әлдеқайда жақсы түсінеді екенсің»*, – деп жазды бір оқушы. Бірнеше оқушы топпен бірге жұмыс істеудің ұнағанын, бірлескен шығармашылық тапсырмалар ұжымдық қарым-қатынасын нығайтып, өзара түсіністікті арттырғанын атап өтті. Демек, жаңа әдістеме тек пәндік білімге ғана емес, оқушылардың әлеуметтік дағдыларына да оң әсер еткен.

Бақылау тобының оқушылары да жалпы әдебиет сабақтарына қатысты пікір білдірді, алайда олардың рефлексиясы негізінен дәстүрлі оқу мазмұны мен өз жетістіктері туралы болды. Көпшілігі қай шығарманың ұнағаны немесе қайсысы қиындық келтіргені жайлы жалпы әсерлерімен шектелді.

Жауаптарынан архетиптік ұғымдар туралы түсінік көрінбеді (себебі ондай жұмыс жүргізілмеген). Жалпы, бақылау тобы оқушыларының рефлексиялары үстірт сипатта болып, пәнге деген қызығушылықтағы айтарлықтай өзгерісті байқатпады. Бұл айырма да эксперименттік әдістеменің артықшылығын жанама түрде көрсетеді.

Экспериментке қатысқан мұғалімдермен өткізілген сұхбаттар нәтижесі де жоғарыдағы байқауларды қуаттай түсті. Эксперименттік сыныптың қазақ әдебиеті мұғалімі жаңа әдістеме бойынша оқыту барысында оқушылардың ойлау әрекетінде сапалы өзгерістер болғанын растады. Оның айтуынша, балалар бұрынғыға қарағанда сабақта белсендірек болып, тіпті үй тапсырмасынан тыс қосымша мәлімет ізденуге қызыққан. *«Бұрын мәтінді талдағанда үнсіз отыратын кейбір оқушы қазір үнемі пікір айтуға дайын тұрады, мұғалімге сұрақ қоятындары да көбейді»*, – деді ол. Бақылау сыныбында сабақ жүргізген мұғалім ерекше өзгерістер болмағанын, дарынды балалардың деңгейі сол жоғары күйінде, ал үлгерімі төмендеу оқушылардың көрсеткіші айтарлықтай түзелмегенін айтты. Атап өтерлігі – эксперименттік сыныпта бұрын сабақта енжарлық танытатын кей оқушының күтпеген шығармашылық қыры ашылған. Мысалы, бір оқушы рөлдік қойылымдар кезінде жетекші болып, мәтінге шебер интерпретация жасауы арқылы көзге түскен. Мұндай деректер жаңа әдістеменің әртүрлі деңгейдегі оқушылардың барлығына дерлік қолайлы жағдай туғызғанын көрсетеді.

Жүргізілген педагогикалық эксперимент нәтижесінде келесі ғылыми қорытындылар жасалды: біріншіден, 6-сынып оқушыларының қазақ әдебиеті сабағында архетиптік образдар мен сюжеттік үлгілерді жүйелі оқытуы олардың көркем шығарманы түсіну деңгейін едәуір арттыратыны дәлелденді. Эксперименттік топтағы балалардың талдау жасау, салыстыру, түйіндеу дағдылары бақылау топтағы қатарластарымен салыстырғанда анағұрлым жоғары нәтиже көрсетті. Екіншіден, ұсынылған әдістеме оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, сабақты бірлесіп талқылауға, шығармашылықпен жұмыс істеуге ынталандырды. Сабақтар барысындағы жоғары белсенділік пен рефлексиялық пікірлер бұл тәсілдің мотивациялық әсерін нақтылай түсті. Үшіншіден, архетиптік талдау тәсілінің ықпалы тек белгілі шығармаларды меңгерумен шектелмей, оқушылардың жалпы оқу дағдысына, кез келген мәтінді талдап оқуға деген көзқарасына өзгеріс енгізгені анықталды (трансферлік нәтиже).

Зерттеу тәжірибесі орта мектепте әдебиетті оқыту әдістемесіне архетиптік мазмұн мен талдау элементтерін енгізудің тиімді екенін көрсетіп отыр. Дегенмен, 7-10 сынып оқушыларына күрделі теориялық ұғымдарды тікелей үйрету емес, оларды жас ерекшелігіне сай игертудің маңызы зор. Эксперимент табысты өткен жағдайда ғана жаңашыл әдістемені кең ауқымда қолдану орынды болмақ.

Қорытындылай келгенде, ұсынылған авторлық әдістеменің өміршеңдігі және тиімділігі практика жүзінде дәлелденді деп айтуға болады. Архетиптік

образдар мен сюжеттік үлгілерге сүйенген оқыту оқушылардың әдеби шығарманы терең түсінуін қамтамасыз етіп қана қоймай, олардың сыни ойлау, шығармашылық байланыс орнату және мәдениетаралық түсінігін дамытуға да ықпалын тигізді. Алынған мәліметтер алдағы уақытта әдебиетті оқыту әдістемесін жетілдіруге, оқу бағдарламаларын байытуға септігін тигізетін құнды негіз бола алады. Эксперимент қорытындылары жалпы білім беретін мектеп жағдайында жанаша әдістерді сынап көрудің маңызды екендігін тағы бір дәлелдеп, білім беру процесінде инновациялық ізденістерді жалғастыру қажеттігін айқындай түседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазіргі білім беру жүйесінің басты мақсаты – оқушының жан-жақты дамуына, оның рухани-эстетикалық, ұлттық және мәдени танымының кеңейуіне ықпал ету. Осы тұрғыда көркем әдебиетті оқытудың тиімді жолдарын іздестіру, оны терең мазмұнмен байытып, әдістемелік тұрғыдан жетілдіру – уақыт талабы. Зерттеу жұмысы осы қажеттілікке жауап бере отырып, қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді орта мектепте оқыту мәселесін кешенді түрде қарастырды.

Архетип ұғымының философиялық, психологиялық және әдеби негіздерін зерделей келе, архетиптік бейнелердің адамзат санасында ұжымдық бейсанамен тамырлас терең символдық жүйе екені анықталды. Әдеби шығармаларды архетиптік тұрғыдан оқу – оқушыға тек мәтінді түсінуге емес, оның астарындағы мағыналарды ұғынуға, рухани рефлексия жасауға мүмкіндік береді. Юнг ұсынған архетиптік жүйелер (анима, анимус, көлеңке, дана, құтқарушы, т.б.) арқылы қазақ және әлем әдебиетіндегі кейіпкерлер мен сюжеттер арасындағы байланыс ашылып, оқушының мәдениетаралық танымын кеңейтуге жол ашылады.

Жұмыстың екінші бөлімінде архетиптік образдар мен сюжеттерді мектеп бағдарламасына ендіріп оқытудың нақты әдістемесі ұсынылды. Герменевтикалық талдау, салыстырмалы әдебиеттану, рөлдік ойын, «Ақылдың алты қалпағы» әдісі сынды тәсілдер – көркем мәтінді терең түсінуге, оқушыны белсенді ойлауға, сұрақ қоя білуге және өз көзқарасын қалыптастыруға үйретеді. Бұл әдістемелер оқушылардың әдеби-когнитивтік қабілеттерін арттырып қана қоймай, олардың ұлттық және адамзаттық құндылықтарға деген қызығушылығын дамытатыны зерттеу барысында дәлелденді.

Педагогикалық эксперимент нәтижелері көрсеткендей, архетиптік тәсіл арқылы оқытылған әдебиет сабақтары оқушылардың қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық ойлауын, рефлексия жасауын және көркем қабылдауын күшейтеді. Әсіресе архетиптерді қазақ және шетел әдебиетін салыстыра отырып талдау оқушыға кең өріс береді. Мысалы, «Қыз Жібек» пен «Ромео мен Джульетта», «Батыр Баян» мен «Отелло», «Абай» мен «Дамблдор» бейнелерін салыстыру – тек мазмұндық емес, танымдық, құндылықтық тұрғыдан да терең интерпретацияны қажет етеді.

Осылайша, диссертация нәтижесінде қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар мен сюжеттерді орта мектепте оқытудың ғылыми-теориялық және әдістемелік негіздері жүйеленіп, әдеби білім берудің мазмұнын тереңдетудің тиімді жолдары ұсынылды. Ұсынылған әдістемелік модель мұғалімдер үшін практикалық құрал бола алады және қазіргі білім беру стандарттарына сәйкес әдебиет пәнінің мазмұнын жаңғыртуға мүмкіндік береді. Архетиптік талдауға негізделген оқыту – оқушы тұлғасын адамгершілік, эстетикалық және сыни ойлау тұрғысынан дамытуда маңызды рөл атқарады.

Зерттеу барысында алынған тұжырымдар әдебиетті оқытуда жаңа бағыттарды айқындауға, болашақта архетиптік талдау негізінде оқулықтар мен әдістемелік құралдар дайындауға негіз бола алады. Сонымен қатар бұл тақырып алдағы уақытта педагогикалық және әдебиеттану ғылымында тереңірек зерттеуді қажет ететін өзекті бағыттардың бірі болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Юнг К. Г. О психологии бессознательного / К. Г. Юнг. – Москва: Академический проект, 2001. – 224 с.
- 2 Юнг К. Г. Психологические типы – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 688 б.
- 3 Достоевский, Ф. М. Идиот – М.: Азбука, 2021. – 512 с.
- 4 Құнанбаев, А. Ескендір: Поэма // Абай Құнанбаевтың шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2002. – 240 б.
- 5 Шекспир, У. Гамлет, Дания ханзадасы / Ауд. Ә. Нәлібаев. – Алматы: Жазушы, 1976. – 160 б.
- 6 Юнг К. Г. «Человек и его символы» – Москва: КАНОН, 1997. – 400 с.
- 7 Достоевский, Ф. М. Преступление и наказание – М.: АСТ, 2019. – 544 с.
- 8 Юнг К. Г. «Архетипы и коллективное бессознательное» – Москва: Канон+, 2009. – 744 с.
- 9 Әуезов, М. Абай жолы (екі томдық) – Алматы: Жазушы, 2002. – 656 б.
- 10 Асан Қайғы шығармалары / Құраст. А. Қыраубаева. – Алматы: Өнер, 1993. – 176 б.
- 11 Толкин, Дж. Р. Р. Властелин колец – М.: АСТ, 2022. – 1228 с.
- 12 Гете, И. В. Фауст / И. В. Гете. – М.: Эксмо, 2018. – 640 с.
- 13 Қорқыт ата кітабы. Түрік тілінен ауд. Б. Ысқақов – Алматы, Жазушы : 1994. – 160б.
- 14 Эпос о Гильгамеше / Пер. с шумерского. – Санкт-Петербург: Азбука, 2020. – 288 с.
- 15 Коэльо, П. Алхимик / П. Коэльо. – М.: АСТ, 2021. – 224 с.
- 16 Бұқар жырау шығармалары / Құраст. М. Мағауин. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 208 б.
- 17 Мүсірепов, Ғ. Ұлпан: Роман – Алматы: Жазушы, 2013. – 224 б.
- 18 Мұсаев, А. М. Қазақ тіліндегі архетиптік құрылымдар: теория және тәжірибе. – Алматы: Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2018. – 290 б.
- 19 Ісімақова, А. Қазақ әдебиетіндегі дәстүр мен жаңашылдық. – Алматы: Ғылым, 2008. – 372 б.
- 20 Салқынбай, А. Тіл – когнитивтік құрылым: Ұғым. Құрылым. Мәдениет. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 280 б.
- 21 Абақан, Е. Қазақ мәдениетінің семиотикасы. – Алматы: Дәуір, 2002. – 400 б.
- 22 Мырзахметов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы архетиптік образдар: Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ, 2021. – 96 б.
- 23 Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 89–91-б.
- 24 Қалқабаева С.Ә. Көркем бейне және әдеби таным // Қазақ әдебиеттануының өзекті мәселелері: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы: ҚазҰПУ, 2012. – Б. 85–89.

- 25 Жарықбаев Қ.Б., Саңғылбаев О.С. Психология: Энциклопедиялық сөздік. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 512 б.
- 26 Философский энциклопедический словарь. М., 1982.
- 27 Новая философская энциклопедия: в 4 т. М., 2010.
- 28 Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. М., 1990.
- 29 Наумова Н. Г. Языковые средства создания образа П. И. Чичикова (на материале поэмы Н. В. Гоголя «Мертвые души»). Киров, 2010.
- 30 Борисова Е. Б. Художественный образ в английской литературе XX века: типология - лингво-поэтика - перевод: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Самара, 2010.
- 31 Чернова С. В. Процессуальные и непроцессуальные характеристики человека как основа для реконструкции его образа // Рациональное и эмоциональное в русском языке: материалы Междунар. науч. конф. М., 2012. С. 554-558
- 32 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 76-б.
- 33 Теория литературы. В двух томах. Том 2. -М.: 2004. 368 с.
- 34 Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. -Ленинград: 1936. 546 с.
- 35 Кэмпбелл Дж. Тысячеликий герой / Джозеф Кэмпбелл; пер. с англ. В. П. Андреева. — Москва: Рефл-бук, Ваклер, 1997. — 384 с.
- 36 Маслоу, А. Мотивация және тұлға / А. Маслоу. – 3-ші басылым. – Нью-Йорк : Harper & Row, 1970. – 369 б.
- 37 Роджерс, К. Еркіндікте оқу / К. Роджерс. – Колумбус, Огайо : Charles E. Merrill, 1969. – 358 б.
- 38 Дьюи, Дж. Тәжірибе және білім беру / Дж. Дьюи. – Нью-Йорк : Карра Delta Pi, 1938. – 91 б.
- 39 Дьюи, Дж. Демократия и образование / Дж. Дьюи; пер. с англ. — Москва: Педагогика-Пресс, 2000. — 384 с.
- 40 Немов, Р.С. Психология : оқулық / Р.С. Немов. – Мәскеу : Білім, 2007.–640 б.
- 41 Штайнер, Р. (2003). Адам тәрбиесі туралы рухани ғылым тұрғысынан. Дорнах: Рудольф Штайнер баспасы.
- 42 Диккенс, Ч. Рождественская песнь в прозе / Ч. Диккенс; пер. с англ. Т. Озерской. - М.: Эксмо, 2019. - 160 с.
- 43 Ақтанова А.С., Бектаева М.Ж., Елеукенова З.Қ. Қазақ әдебиеті. 5-сынып: жалпы білім беретін мектептің оқу құралы. – Алматы: Атамұра, 2022. – 160 б.
- 44 Құнанбайұлы А. Қара сөздер. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2020. – 256 б.
- 45 Ақтанова А.С., Жұмажанова С.Ш., Әлімбаева Г.К. Қазақ әдебиеті. 6-сынып: оқулық. – Алматы: Атамұра, 2022. – 176 б.
- 46 Ақтанова А.С., Шынасыл Г.К., Әлімбаева Г.К. Қазақ әдебиеті. 7-сынып: оқулық. – Алматы: Атамұра, 2022. – 192 б.
- 47 Ф.Шлейермахер. Герменевтика. — Перевод с немецкого А.Л.Вольского. Научный редактор \Н.О.Гучинская.]— СПб.: «Европейский Дом». 2004. 242 с.

- 48 Гадамер Х.-Г. 13 Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем./Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова.— М.: Прогресс, 1988.-704 с.
- 49 Поль Рикёр - Конфликт интерпретаций - Очерки о герменевтике — Пер. с фр., вступ. ст. и коммент. И.С. Вдовиной— М.: Академический Проект, 2008. — 695 с. — (Философские технологии)
- 50 Шекспир У. Ромео мен Джульетта / Ауд.: Ә. Қоңыратбаев. — Алматы: Жазушы, 1975. — 156 б.
- 51 Шекспир У. Отелло, венецианский мавр / Пер. Б. Пастернак. – Москва: Художественная литература, 1971. – 160 с.